

L'arquitecte Vicent Gascó i l'obra pública a San Felipe/Xàtiva (1780 – 1800)

Resum: Durant les darreres dècades del segle XVIII, l'arquitecte i acadèmic valencià Vicent Gascó Masot (1734 – 1802) projectà distintes obres per a la ciutat de Xàtiva (València), rebatejada a l'època com *Colonia Nueva de San Felipe*. Les seues actuacions donen bon conter de les necessitats relatives a l'urbanisme i l'obra pública d'un nucli urbà populós en les acaballes de l'Antic Règim, i del control exercit sobre dits aspectes des de les instàncies acadèmiques i governatives. D'igual forma, aquestes obres poden ser interpretades com a peces significatives en la producció arquitectònica de Gascó, representatives de la seua manera de fer en la doble faceta d'arquitecte acadèmic (ponts del riu de Montesa i barranc dels Carnissers, portes del Lleó i els Banys) i expert en hidràulica (sifó de la sèquia Santa). En les següents pàgines tractem d'acostar-nos al coneixement de dites obres des d'aquests dos prismes.

Paraules clau: Vicent Gascó Masot; Xàtiva; arquitectura; obra pública; hidràulica

The architect Vicent Gascó and the public works in San Felipe/Xàtiva (1780 – 1800)

Abstract: During the last decades of the eighteenth century, the Valencian architect and academic Vicent Gascó Masot (1734 – 1802) designed different works for the city of Xàtiva (Valencia), renamed at the time as *Colonia Nueva de San Felipe*. His actions give a good account of the needs related to urban planning and public works of a populous urban nucleus at the end of the Old Regime, and of the control exercised on said aspects from the academic and governmental instances. Similarly, these works can be interpreted as

significant pieces in Gascó's architectural production, representative of his way of doing in the dual facet of academic architect (bridges of the Montesa river and Carnssers cliff, portes del Lleó and the Banys) and expert in hydraulic (siphon of the Santa irrigation canal). In the following pages we try to approach the knowledge of these works from these two prisms.

Keywords: Vicente Gascó Masot; Xàtiva; architecture; public works; hydraulic

El arquitecto Vicent Gascó i la obra pública en San Felipe/ Xàtiva (1780-1800)

Resumen: Durante las últimas décadas del siglo XVIII, el arquitecto y académico valenciano Vicent Gascó Masot (1734-1802) proyectó distintas obras por la ciudad de Xàtiva (Valencia), rebautizada en la época como Colonia Nueva de San Felipe. Sus actuaciones dan buena cuenta de las necesidades relativas al urbanismo y la obra pública de un núcleo urbano populoso en las postrimerías del Antiguo Régimen, y del control ejercido sobre estos aspectos desde las instancias académicas y gubernativas. De igual forma, estas obras pueden ser interpretadas como

piezas significativas en la producción arquitectónica de Gascó, representativas de su manera de hacer en la doble faceta de arquitecto académico (puentes del río de Montesa y barranco dels Carnissers, puertas del Lleó y dels Banyes) y experto en hidráulica (sifón de la acequia Santa). En las siguientes páginas trataremos de acercarnos al conocimiento de dichas obras desde estas dos perspectivas.

Palabras clave: Vicent Gascó Masot; Xàtiva; arquitectura; obra pública; hidráulica

L'architecte Vicent Gascó et les travaux publics à San Felipe/Xàtiva (1780-1800)

Résumé : Pendant les dernières décennies du XVIIIe siècle, l'architecte et académicien valencien Vicent Gascó Masot (1734-1802) a projeté plusieurs œuvres dans la ville de Xàtiva (Valencia), rebaptisée à l'époque comme *Colonia Nueva de San Felipe*. Ses actions témoignent des nécessités urbanistiques et des travaux publics d'un noyau urbain peuplé pendant les dernières années de l'Ancien régime, ainsi que du contrôle exercé sur ces aspects par les milieux académiques et gouvernementaux. De même, ces œuvres peuvent être interprétées en tant

que des pièces significatives dans la production architecturale de Gascó, représentatives de sa façon d'agir dans son double aspect d'architecte académique (les ponts sur la rivière de Montesa et le ravin Carnissers, portes de Lleó et de Banyes) et expert en hydraulique (siphon de la rigole Santa). Dans les pages suivantes nous essaierons de nous rapprocher à la connaissance de ces œuvres depuis ces deux perspectives.

Mots-clés : Vicent Gascó Masot ; Xàtiva ; architecture ; travaux publics ; hydraulique

Introducció

La ciutat de Xàtiva havia ostentat orgullosament la consideració de segona ciutat del regne des del segle XIV, a pesar que, tant en qüestions polítiques com demogràfiques i econòmiques, a partir del XVI no fou més que un miratge del que havia sigut. No obstant aquest relatiu retrocés, seguia sent una urbs populosa, que aplegava una important concentració nobiliària i es mantenia com un destacat centre comercial i, especialment, agrícola. La situació es capgira amb la guerra de Successió, quant la ciutat pren partit pel pretendent Carles d'Àustria i ofereix una enconada resistència a Felip d'Anjou, futur Felip V, el que li va valdre la destrucció com a entitat política i poblacional, i la successiva refundació com a *Nueva Colonia de San Felipe*, nom amb que serà coneguda fins principis del XIX. En ocasions s'ha parlat de la San Felipe de les darreres dècades del XVIII com l'època del *restituida a su antiguo esplendor*.¹ La ciutat ha superat la decadència econòmica originada amb la fallida en que caigué amb la guerra; s'ha recuperat del trasbals poblacional en que s'havia vist sumida d'ençà l'extermini del 1707; inclús ha esmenat progressivament els efectes dels terratrèmols del 1748, tan nocius per al seu patrimoni arquitectònic,² que entelaren la puixança que ja es començava a advertir a mitjans del segle.

El millor reflex d'aquesta nova situació és l'actitud favorable de l'Ajuntament cap al desplegament de l'obra pública. La promoció d'aquesta mai havia cessat completament, però en els primers anys del segle havia quedat restringida, bàsicament, a la reparació de les desfetes bèl·liques i les causades per la posterior repressió (com la reconstrucció de les Cases Capitulars o de fonts, camins i altres dotacions públiques), i, més endavant, a adobar les destruccions ocasionades pels avantdits terratrèmols. Ara es portarà a terme un programa de reformes, adequacions i noves obres que, si bé mai quedà excessivament definit ni la seua posada en pràctica es resolgué de forma eficient, s'enfocà clarament a la visualització i concreció arquitectònica del moment d'esplendor del que es gaudeix.

Introduction

The city of Xàtiva had proudly held the consideration of the second city of the kingdom since the 14th century, although, both politically, demographically and economically, from the 16th century it was nothing more than a mirage of what it had been. Despite this relative decline, it remained a populous city, which gathered an important concentration of nobility and remained a prominent shopping and, especially, agricultural center. The situation is turned upside down with the War of Succession, when the city takes sides by the pretender Charles of Austria and offers a shrunk resistance to Felipe d'Anjou, future Felipe V, which earned to the city destruction as a political and population entity, and the successive reFOUNDATION as *Nueva Colonia de San Felipe*, the name with which it will be known until the beginning of the 19th century. Sometimes we have talked about the San Felipe of the last decades of the 18th century as the time of the restoring to its ancient splendour¹. The city has overcome the economic decline caused by the bankruptcy in which it fell with the war; it has

recovered from the population disruption in which it had been plunged since the extermination of 1707; it has even progressively amended the effects of the earthquakes of 1748, so harmful to its architectural heritage², that understood the rise that was already beginning to be warned in the middle of the century.

The best reflection of this new situation is the favorable attitude of the City Council towards the deployment of the public work. The promotion of this had never completely ceased, but in the early years of the century it had been restricted, basically, to the repair of the war defeats and those caused by the subsequent repression (such as the reconstruction of the Cases Capitulars or fountains, roads and other public endowments), and, later, to fertilize the destructions caused by the cited earthquakes. Now a programme of reforms, adaptations and new works will be carried out that, although it was never excessively defined nor its implementation was resolved as an efficient photography, clearly focused on the architectural visualization or specification of the moment of splendor of which is enjoyed.

Cal considerar que aquest panorama procliu a l'obra civil pública, plantejada amb un abast territorial (en aquest cas, desplegada en la regió fronterera amb Xàtiva, coincidint amb la seua horta, que és on la ciutat tenia més interessos dipositats), s'inscriu en un moment favorable per al desenvolupament de projectes similars a nivell estatal. Les doctrines il·lustrades, en ple desplegament durant els anys que tractem, propugnen la intervenció sobre el marc físic com una forma d'engegar un canvi social: aquestes idees es reflecteixen en la construcció de dotacions públiques que contribueixen a reordenar el medi natural, en un intent de contribuir a la generació de riquesa econòmica. Entre les infraestructures amb que tracta de portar endavant aquesta missió destaquen les vies de comunicació, carreteres i camins, i les obres hidràuliques, especialment preses i canals. Amb les primeres es tracta d'integrar i vertebrar un territori divers, en plena sintonia amb les idees que mouen la construcció de l'estat modern. Treballarem un cas lligat a aquesta mena de projectes: els ponts amb que es salvaven els distints esculls del braçal que connectava el camí de nova planta de Madrid a València amb la ciutat de Xàtiva. En sintonia amb aquesta intervenció es troba la reconstrucció de dos dels accessos principals al recinte urbà, les portes del Lleó i els Banys, amb que es magnificava i embellia el coronament del camí, d'acord amb el decòrum que corresponia a la ciutat. No es tracta, a la fi, d'unes obres accessòries o supèrflues, sinó totalment corresponents amb la imatge que tractava de projectar la ciutat, des de la mateixa aproximació al nucli urbà, al viatger que arribava.

Respecte a les obres hidràuliques, la major part de les realitzades en el set-cents obeïen a l'intent d'aprofitar per al cultiu o la colonització aquells territoris que restaven encara badívols: a les terres de l'actual País Valencià en es localitzen abundants construccions que responen a aquestes finalitats, com les preses de Moixent, Novelda o la reconstrucció de l'existent a Ontinyent, per citar alguns exemples propers.³ Ara bé, el cas que treballem, la reconstrucció d'una part important de la sèquia Santa, no és una obra plantejada seguint aquestes directrius, sinó la reconstrucció d'una estructura preexistent, aplicant coneixements propis de l'època (com el gran sífo), que

It should be noted that this panorama prone to public civil works, raised with a territorial scope (in this case, deployed in the Xàtiva's borders, coinciding with its orchard, which is where the city had the most deposited interests), is registered at a favorable time for the development of similar projects at the state level. The enlightened doctrines, in full deployment during the years we deal with, advocate intervention on the physical framework as a way of initiating social change: these ideas are reflected in the construction of public endowments that contribute to rearranging the natural environment, in an attempt to contribute to the generation of economic wealth. Among the infrastructures with which it tries to carry out this mission are communication routes, roads and pathways, and hydraulic works, especially dams and canals. With the former it is about integrating and vertebrating a diverse territory, in full harmony with the ideas that move the construction of the modern state. We will work on a case linked to these types of projects: the bridges with which the different reefs of the armband that connected the new plant path from Madrid to Valencia with the city of Xàtiva were saved.

In line with this intervention is the reconstruction of two of the main accesses to the urban enclosure, the portes de Lleó and the Banys, with which the crown of the road was magnified and beautified, in accordance with the decorum that corresponded to the city. It is not, in the end, an accessory or superfluous works, but totally corresponding to the image that the city was trying to project from the same approach to the urban nucleus, to the traveler who arrived.

Regarding the hydraulic works, most of those carried out in the seven hundred, were due to the attempt to take advantage of the cultivation or colonization of those territories that remained not occupied: in the lands of the current Valencian Country there are abundant constructions that respond to these purposes, such as the Moixent dams, Novelda or the reconstruction of the existing one in Ontinyent, to cite some nearby examples³. However, the case we are working on, the reconstruction of an important part of the Santa canal, is not a work proposed following these guidelines, but the reconstruction of a pre-existing structure, applying knowledge of the time

sí perseguia, en el moment de la seua construcció, les finalitats exposades: el canal fou obert en època baix-medieval per a proporcionar aigua a la ciutat de Xàtiva, amb un allau de fonts públiques i privades, i per irrigar una part important de la seua horta. És una bona mostra de com, ja en temps precedents i des d'una òptica municipal (si bé per promoció d'un nucli de gran potència econòmica i social), es cercava la consecució de certs objectius en quant a la vertebració i conreu del territori que posteriorment seguiran seguint els il·lustrats.

La situació general en quant a la pràctica i organització constructiva a finals del set-cents ha canviat respecte els primers anys del segle, en que les obres promocionades des dels ajuntaments, sense discernir la seua importància constructiva o econòmica, corrien al càrrec dels arquitectes i mestres d'obra locals: les disposicions de Carles III posen tota obra de certa entitat sota el control de les Reals Acadèmies, pel que per a realitzar-les serà necessari comptar amb el projecte i la direcció d'un arquitecte titulat per una d'aquestes institucions. Per una sèrie de circumstàncies, l'arquitecte al que recorrerà la Ciutat en aquestes realitzacions serà Vicent Gascó, que desenvolupà una activitat constant i d'importància en San Felipe en els darrers anys del XVIII.

Vicent Gascó i San Felipe/Xàtiva

La biografia del valencià Vicent Gascó Masot (1734-1802) és suficientment coneguda, mercè d'alguns treballs importants que li s'han dedicat, essencialment encarats a emmarcar la seua figura en el complex moment de la fundació de la Real Acadèmia de Sant Carles a València. Provenent d'una important família de mestres d'obra, la primera formació de Gascó va transcórrer en l'àmbit universitari, si bé acabà seguint les petjades dels seus antecessors, vinculant-se ben enjorn al Real Patrimoni com el seu mestre d'obres. Fou un dels protagonistes de la creació de la Real Acadèmia de Santa Bàrbara (1754-61), projecte frustrat que es va reprendre amb la constitució de la de Sant Carles

(such as the great siphon), which it did pursue, at the time of its construction, the purposes exposed: the canal was opened in low-medieval times to provide water to the city of Xàtiva, with an avalanche of public and private sources, and to irrigate an important part of its orchard. It is a good example of how, already in previous times and from a municipal perspective (although for the promotion of a core of great economic and social power), the aim was sought to achieve certain objectives in terms of the structuring and cultivation of the territory that will later continue to be pursued by the enlightened.

The general situation in terms of the praxis and constructive organization at the end of the seven hundred has changed with respect to the first years of the century, in which the works promoted from the city councils, without discerning their constructive or economic importance, were carried out by the local architects and master builders: the provisions of Charles III put any work of a certain entity under the control of the Royal Academies, so to carry them out it will be necessary to have the project and the direction

of an architect qualified by one of these institutions. Due to a series of circumstances, the architect to which the City will look for in these realizations will be Vicent Gascó, who develops a constant and important activity in San Felipe in the last years of the 18th century.

Vicente Gascó and San Felipe/Xàtiva

The biography of the Valencian Vicente Gascó Masot (1734-1802) is well known, thanks to some important works that have been dedicated to him, essentially facing to frame his figure in the complex moment of the founding of the Real Academia de San Carlos in Valencia. Coming from an important family of master builders, Gascó's first training took place in the university sphere, although he ended up following in the footsteps of his predecessors, linking well into the Real Patrimoni as his master builder. He was one of the protagonists of the creation of the Real Academia de Santa Barbara (1754-61), a frustrated project that resumed with the constitution of that of San Carlos

(1765), mentre, en el íterim (1762), aconseguia ser titulat com acadèmic de mèrit de la madrilenyia de San Fernando. Esdevingué un dels capitost de la nova institució, i en pugna amb Antoni Gilabert va assumir no sols els seus principals càrrecs directius, sent nomenat primer director d'arquitectura (1765) i després de la pròpia acadèmia (1776), també la direcció de les principals obres arquitectòniques de la València del seu temps. Així, va respondre d'encàrrecs senyers com el revestiment interior del temple de la Mare de Déu dels Desemparats, en València, o de la catedral de Sogorb, entre moltes altres actuacions en capelles i espais secundaris de les parròquies de la capital i altres poblacions. Com a arquitecte expert en edificis religiosos i decidit practicant d'un auster classicisme es va sol·licitar la seua opinió (1791), enmig les polèmiques referents al disseny de la façana principal de la col·legiata de San Felipe, coneguda com la Seu: el seu complet informe (1795), en que recomanava canvis substancials en l'obra, no va arribar a tenir plasmació en l'edifici, que va tardar decennis en ser enllestit.⁴

En tant que arquitecte nomenat per a les obres finançades amb els sobrants dels propis del regne (1778), l'Ajuntament de San Felipe recorreà insistentment a Gascó per al plantejament d'obres civils i hidràuliques durant les dos darreres dècades del segle i fins la seua mort: és la vessant de la seua producció menys coneguda i estudiada, car en ocasions no s'ha conservat o ha arribat molt transformada.⁵ Precisament centrem el nostre treball en aquesta mena d'intervencions, a partir de l'estudi de distints projectes dels que signà per a San Felipe (els més interessants entre les distintes actuacions de l'arquitecte en la ciutat), dels que es conserva una nodrida documentació, i que donen bona idea de la versatilitat i capacitats de Gascó.

Els ponts sobre el riu de Montesa i el barranc de Carnissers

La vall de Xàtiva, l'actual comarca de la Costera es troba vertebrada pel riu de Montesa, actualment conegut com Cànyoles, que la travessa d'Est a Oest. És el principal escull

(1765), while, in the interim (1762), he managed to be qualified as an academic of merit of San Fernando from Madrid. He became one of the captains of the new institution, and in a struggle with Antoni Gilabert assumed not only his main management positions, being appointed first director of architecture (1765) and after the academy itself (1776), but also the direction of the main architectural works of valencia of his time. Thus, he responded of flagship commissions such as the interior cladding of the temple of Mare de Dúe dels Desamparats, in Valencia, or the Cathedral of Sogorb, among many other actions in chapels and secondary spaces of the parishes of the capital and other towns. As an architect expert in religious buildings and determined to practice an austere classicism, his opinion was requested (1791), in the midst of the controversies regarding the design of the main façade of the collegiate church of San Felipe, known as the Seu: his complete report (1795), in which he recommended substantial changes in the work, had not been executed in the building, which took decades to complete.⁴

As an architect appointed for the works financed with the surpluses of the kingdom's own (1778), the City Council of San Felipe will insistently resort to Gascó for the approach of civil and hydraulic works during the last two decades of the century and until his death: it is the aspect of his lesser-known and studied production, because sometimes it has not been preserved or has come very transformed.⁵ Precisely we focus our work on this type of interventions, from the study of different projects that he signed for San Felipe (the most interesting among the different actions of the architect in the city), of which a large documentation is preserved, and that give a good idea of the versatility and capabilities of Gascó.

The bridges over the River Montesa and the Carnissers Ravine

The valley of Xàtiva, the current region of la Costera is structured by the river of Montesa, currently known as Cànyoles, that is crossed

que s'ha de salvar per transitar des de Xàtiva cap al nord, cap a la Ribera, i viceversa. Sol ser un curs d'escàs cabal, excepte en les estacions de riuades, pel que el seu trànsit es solia resoldre amb disposició d'alguna palanca en el pas de Guardamar (actual pont de la Marca), d'estabilitat més que efímera. El projecte d'aixecar uns ponts de pedra ja portava apuntant-se durant tot el segle XVIII, si bé mai s'havia posat en pràctica. En la dècada de 1740 s'encomanaren les traces a Josep Sierra Hurtado, mestre d'obres reials, que es trobava dirigint l'elevació de la cúpula de la Seu, però quant es comptava amb arbitris aprovats i fons disponibles aquests es desviaren a la reparació de les malmeses dels terratrèmols del 1748, i el projecte quedà detingut. En 1780 la Ciutat representà altre cop la necessitat de compondre diferents ponts i d'aixecar-ne de nous, un sobre el citat pas de Guardamar i altre en el barranc de Carnissers, per a facilitar i embellir el pas dels viatgers que transitaven pel camí reial de nova planta cap a la ciutat.⁶ Es remet a Vicent Gascó per a alçar els plànols i realitzar el preceptiu informe, que presenta a principis de l'any vinent, sent immediatament aprovat, si bé la reial provisió concedint la seua realització no arribarà fins 1785, després de repetides instàncies.⁷

Es conserven les traces dels ponts realitzades per l'arquitecte (Figura 1): poden atribuir-se-li sense cap dubte per referències documentals⁸ i coincidències formals i cal·ligràfiques amb els demès plànols que presentem, a pesar de no presentar la seua signatura. En canvi, als peus es troben les firmes de *Tomás Casanova* i *Vicente Casanova, labrador*. Els Casanova, pare i fill, apareixen ressenyats les actes capitulars del 1786 com a pèrits geòmetres, i exercien com a agrimensors en València, aprovats per l'Acadèmia: en eixe any se'ls documenta en San Felipe, encarregats de mesurar i realitzar les traces per al camí, dita *la fillola*, que connectaria la carretera de nova planta amb la ciutat, i fixant la situació en que caldria obrar els ponts dissenyats per Gascó, la ubicació dels quals, traçat el nou camí, es feia necessari calibrar.⁹ Les seues titulacions, però, no els facultaven per a alçar i signar traces d'edificis: atenent a aquest factor i a l'atribució a Gascó, desconeixem perquè les signen.

from East to West. It is the main reef that must be saved to move from Xàtiva to the north, towards la Ribera, and vice versa. It is usually a course of low flow, except in the flood stations, so its traffic was usually resolved with arrangement of some lever in the passage of Guardamar (current Bridge of the Marca), of stability rather than ephemeral. The project of erecting stone bridges had been signing up throughout the 18th century, although it had never been implemented. In the 1740s, traces were commissioned to Josep Sierra Hurtado, master builder of royal works, who was directing the elevation of the dome of the Seu, but when there were approved arbiters and available funds these were diverted to the repair of the damaged earthquakes of 1748, and the project remained detained. In 1780 the City again represented the need to compose different bridges and to raise new ones, one on the aforementioned Guardamar pass and another in the Carnissers ravine, to facilitate and beautify the passage of travellers who passed through the new royal road to the city.⁶ Vicent Gascó is referred to raise the plans and make the mandatory report, which he presents early next year, being immediately approved, although the

royal provision granting its realization will not arrive until 1785, after repeated instances.⁷

The traces of the bridges made by the architect (Figure 1) are preserved: they can undoubtedly be attributed to him by documentary references⁸ and formal and calligraphic coincidences with the other plans that we present, although not presenting his signature. On the other hand, at the end there are the signatures of Tomás Casanova and Vicente Casanova, labrador. The Casanova family, father and son, are reviewed the chapter acts of 1786 as geometers experts, and acted as surveyors in Valencia, approved by the Academy: in that year they are documented in San Felipe, responsible for measuring and making the traces for the road, said the fillola, which would connect the new road with the city, and establishing the situation in which the bridges designed by Gascó should be worked, whose location, drawn the new path, was necessary to calibrate.⁹ Their degrees, however, did not empower them to raise and sign traces of buildings: attending to this factor and the attribution to Gascó, we do not know why they sign it.

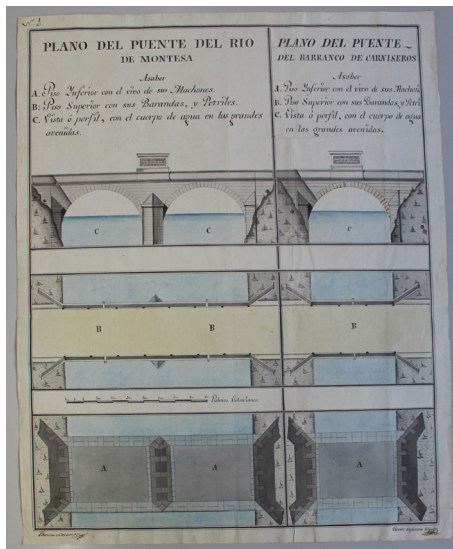

Figura 1. Traces dels ponts sobre el riu de Montesa i el barranc dels Carnissers. 1786

Figure 1. Blueprints of the Casa "García-Rojo" in Manila (1896)

El disseny està datat en la inscripció dedicatòria (com ocorre amb les traces de la porta del Lleó) que es planejava disposar al mig de l'ampit: «Año 1786, 22 del reynado de N[uestro]. C[atólico]. M[onarca]., el señor don Carlos III, del caudal», en els dos cassos. Gascó no va encertar en la seua suposició: l'absència d'arbitris per a finançar les més de 32.000 lliures en que l'arquitecte havia valorat la seua construcció endarreriren la seua execució durant anys, fins ser obrats ja entrat el segle XIX. Actualment no es conserven més que els seus matxons (en millor estat els del pont del barranc), sent possible que les arcades, de les que no es conserva petjada, solsiren per alguna riuada o per la falta de manteniment.

Gascó planteja dos ponts d'identiques característiques: fàbriques de pedra picada amb ulls de rigorós mig punt, d'uns 60 pams valencians de llum i 35 d'ample (respectivament uns 13,50 m i 7,90 m), corresponents al camí, sense més concessió decorativa que els pedestals reeixits de la muralleta, recolzament de l'austera làpida dedicatòria. La diferència entre ells ve donada per les distintes dimensions dels cursos que han de salvar: per la

The design is dated in the dedication inscription (as happens with the traces of the Lleó's door) that was planned to be arranged in the middle of the sample: «Año 1786, 22 del reynado de N[uestro]. C[atólico]. M[onarca]., el señor don Carlos III, del caudal», in both cases. Gascó did not succeed in his assumption: the absence of arbitrators to finance more than 32,000 pounds in which the architect had valued its construction delayed its execution for years, until it was worked already in the 19th century. Currently there are not preserved more than their buttress (in better condition those of the Barranc bridge), being possible that the arcades, of which no footprint is preserved, only for some flood or for the lack of maintenance.

Gascó proposes two bridges of identical characteristics: stone factories with eyes of rigorous half point, about 60 Valencian spans of opening and 35 wide (respectively about 13.50 m and 7.90 m), corresponding to the way, without more decorative concession than the well-done pedestals of the wall, support of the austere dedication tombstone. The difference between them is given by the different dimensions of the courses that they have to save: by the greater width of the rambla of the river the arch doubles preparing in the center a carving, but maintaining the uniformity that present the two structures. Thus, the length of the work varies between buttress and buttress, about 130 spans for the bridge of the river

major amplada de la rambla del riu l'arc es duplica, disposant-se al centre un tallamar, però mantenint la uniformitat que presenten les dos estructures. Així, varia la llargada de l'obra entre matxó i matxó, d'uns 130 pams per al pont del riu (aproximadament 29,40 m), incloent el tallamar, als 60 pams (uns 13,5 m) per al del barranc.

Els portals del Lleó i els Banys

Al segle XVIII Xàtiva mantenia el seu circuit de muralles, que voltava els barris de la Ciutat i del Mercat, quedant extramurs les Barreres i el raval de Sant Joan. El recinte murat comptava amb distints accessos, alguns dels quals, els més importants, es trobaven convenientment destacats amb un desplegament arquitectònic adequat:¹⁰ és el cas dels portals del Lleó (ubicat al final del carrer del mateix nom, cap a l'Albereda) i dels Banys (al final de l'actual carrer de Sant Francesc, conegut a l'època com dels Banys). Desconeixem l'aspecte que presentaven abans de la reforma setcentista: extraïem algunes dades de les visures que citarem i comparant-les amb altres obres locals d'origen medieval més ben documentades, com la porta de la Ferreria o de Sant Francesc i el Portal Fosc, podem pensar que eren accessos oberts en torrasses, amb parts de pedra picada i tàpia, i amb els trànsits coberts de volta. En tot cas, ambdues portes presentaven a finals del XVIII greus problemes de conservació, i eren un evident risc per als que transitaven per elles.¹¹ Altres edificis propis de l'Ajuntament també es trobaven necessitats de reformes d'importància: és el cas de les ermites de Santa Anna i dels Sants de la Pedra, l'hostal de Canals, la casa senyorial de la Torreta de Canals, el portal de Sant Jordi, la casa propietat de l'Ajuntament en el carrer de Noguera o la pròpia casa consistorial. Per eixe motiu, a principis del 1784 es decideix elevar representació al Real Consell, demanant facultat per a reparar dites finques fent ús dels romanents de les rentes pròpies.¹² Des de la Comptadoria Principal del regne es remet a Gascó, que es trobava en les immediacions, en Vilanova de Castelló (actual Castelló), evacuant informes sobre un pont que la vila demanava construir en el riu d'Albaida, per així estalviar recursos:¹³ aquest realitza la inspecció al llarg dels darrers mesos de l'any i l'entrega els seus dictàmens en febrer de 1785.¹⁴

(approximately 29.40 m), including the tallamar, to the 60 spans (about 13.5 m) for the one of the ravine.

Lion's portals and the Banys

In the 18th century Xàtiva maintained its circulation of walls, which surrounded the neighborhoods of the City and the Market, being outside the Barreres and the suburb of Sant Joan. The walled enclosure had different accesses, some of which, the most important, were conveniently highlighted with an adequate architectural deployment: this is the case of¹⁰ the Lion's portals (located at the end of the street of the same name, towards the Alameda) and the Banys (at the end of the current street of Sant Francesc, known at the time as the Banys). We do not know what they presented before the 19th century reform: extracting data from the smart looks that we'll see and comparing them with other local works of medieval origin better documented, such as the door of the Ferreria or Sant Francesc and the Portal Fosc we can think that they were open accesses in towers, with parts of crushed stone and wallpaper, and with traffic covered in vaults.

In any case, both doors presented at the end of the 18th century serious conservation problems, and were an obvious risk for those who passed through them.¹¹ Other buildings of the City Council were also in need of important reforms: this is the case of the hermitages of Santa Anna and Sants de la Pedra, the Hostal de Canals, the stately home of Torreta de Canals, the portal of Sant Jordi, the houseowned by the City Council in The Street of Noguera or the town hall itself. For this reason, at the beginning of 1784 it was decided to raise representation to the Royal Council, asking for the power to repair these estates using the remnants of their own income.¹² From the Main Accountant of the kingdom refers to Gascó, who was in the immediations, in Vilanova de Castelló (present-day Castellón), evacuating reports on a bridge that the town asked to build on the river of Albaida, to save resources:¹³ this carries out the inspection throughout the last months of the year and delivers its opinions in February 1785.¹⁴

The architect's report is of great value to know the state of the aforementioned buildings at that time, some of which are not preserved, but Gascó pays special

L'informe de l'arquitecte és de gran valor per conèixer l'estat dels citats edificis en aquest temps, alguns dels quals no es conserven, però Gascó para atenció especialment a les obres necessàries en els portals: reconeix que els mestres d'obra de la Ciutat, en una primera visura, havien valorat les reparacions necessàries en unes 80 lliures per a cadascun, però, atenent a la ubicació de les portes en punts de gran trànsit i a l'estat que presenten (sobre la porta dels Banyes opina que «*el aspecto de esta puerta pública es feízimo, al paso que su situación pide una obra de decoro y hermosura*»; el mateix afirma sobre la del Lleó, afegint que la seua «*fealdad*» es fa més evident «*por estar puesta en el paseo de la Alameda, que es el paraje más concurrido y más delicioso de la ciudad*»)¹⁵, proposa que siguen completament refetes. Apunta que ha traçat el projecte cercant «*una obra sólida y del decoro preciso, correspondiente a la ciudad y cito*», plantejades «*con la maior sensilles y economía que me ha sido posible*». Seguint aquestes línies, concep dos obres de maçoneria recoberta de carreus de pedra picada, per a l'extracció dels quals pensa fer ús de la nova pedrera oberta en el port de Benigànim. Aquest punt exemplifica un dels trets dels projectes de Gascó: l'interès per fer ús dels materials locals, demostrant un gran coneixement pel que fa a les seues característiques, possibilitats i disponibilitat. Retrobem aquesta característica en el projecte per a l'obra de la sèquia Santa, on recomana l'ús de la calç i terra roja locals, de les que coneixia els seus beneficis. En el cas que ens ocupa, una de les problemàtiques a les que es tindrà que enfrontar l'avanç de l'obra és l'esgotament de la citada pedrera: el director delegat de les obres, Francesc Cuenca Ferrer, es farà càrrec de cercar noves vetes en Barxeta i Roseta (llogaret inclòs en l'actual nucli de Manuel), on finalment s'obrirà una nova pedrera. Gascó es mostrà descontent amb la qualitat del nou material, que presentava parts toves que no resistien les incidències del clima, i a pesar d'haver trobat útil la pedra del Buixcarró, finalment convé a seguir fent ús de la de Roseta, per a evitar contrastos de color.¹⁶ Una bona porció de ítems de la proposta de l'arquitecte es dirigeixen a definir els elements d'abillament de les obres, com és el detall de les làpides de pedra negra de Morvedre amb les inscripcions dedicatòries o les armes de la Ciutat que es devien posar al capdamunt dels accessos. Gascó valorà les obres en 2700 lliures, pel que fa a la porta dels Banyes, i 1400 lliures pel que fa a la del Lleó, però una sèrie de problemes en la posada en pràctica del projecte encarí enormement el total.¹⁷

attention to the necessary works in the portals: he acknowledges that the city's master builders -in one at first glance- had valued the necessary repairs at around £80 each, however, attending to the location of the doors in points of great traffic and the state they present (on the door of the Banyes he thinks that «the aspect of this public door is ugly, at the same time that its situation demands a work of decoration and beauty»); the same affirms about that of the León, adding that his «ugliness» becomes more evident «for being sited in the paseo de la Alameda, which is the most crowded and beautiful spot in the city»), proposes¹⁵ that they be completely refounded. He points out that he has drawn up the project looking for «a work that is solid and the precised decorum, deserved to the city and the spot», designed «with the most simplicity and economy possible». Following these lines, he conceives two masonry works covered with crushed stone big rocks, for which he plans to make use of the new open quarry in the port of Benigànim. This point exemplifies one of the features of Gascó's projects: the interest in making use of local materials, demonstrates a great knowledge regarding its characteristics, possibilities and availability. We

rediscover this feature in the project for the work of the Santa irrigation canal, where it recommends the use of local lime and red soil, of which it knew its benefits. In the case that concerns us, one of the problems to which we will have to face the advance of the work is the exhaustion of the aforementioned quarry: the delegate director of the works, Francesc Cuenca Ferrer, will be in charge of searching for new streaks in Barxeta and Roseta (hamlet included in the current core of Manuel), where a new quarry will finally be opened. Gascó was unhappy with the quality of the new material, which featured soft parts that did not withstand the incidences of the climate, and despite having found the Buixcarró useful stone, it is finally advisable to continue using the Roseta, to avoid contrasts of color.¹⁶ A good portion of items from the architect's proposal are aimed at defining the elements of the clothing of the works, such as the detail of the black stone tombstones of Morvedre with the dedication inscriptions or the weapons of the City that must have been placed at the top of the accesses. Gascó valued the works at £2,700, as for the Banyes's door, and £1,400 for the Lleó's, but a number of problems in the implementation of the project enormously made the total.¹⁷

Els resultats no poden ser coneguts més que de forma indirecta en el cas de la porta del Lleó, del que es disposa d'algunes fotografies prèvies al seu enderroc a principis del segle XX (Figura 2), a més de les traces autògrafes de Gascó (Figura 3), datades en 1785 en la inscripció dedicatòria. Aquests documents han servit per a la reconstrucció del portal, ara disposat en l'entrada principal de la ciutat. El plànol mostra una estructura clàssica, concebuda a la manera d'arc triomfal, d'exacta simetria, un esquema habitual des de la madrilenya porta de San Vicente, que també marca l'arquetip per als valencians portals de Russafa (Felipe Fontana, 1786), de romanents barrocs, o el posterior del Real (Juan Bautista Lacorte, 1801). La càrrega ornamental es restringeix a la inscripció commemorativa i a les armes de la Ciutat que coronen el conjunt, amb una sèrie de trofeus al·lusius a les glòries xativines (la paleta de pintor, referent a Josep de Ribera, es troba present en imatges al·lusives i comissionades per la Ciutat durant tot el XVIII), i que queda animada pel suau clarobscur que li confereix l'encoixinat corregut del cos central, les potents cornises de les impostes i àtic i la juxtaposició de les pilastres laterals, alternat amb el massissos llisos de les muralles.

Figura 2. El portal del Lleó de Xàtiva, a principis del segle XX

Figura 2. Lleó of Xàtiva door, beginnings of 20th century.

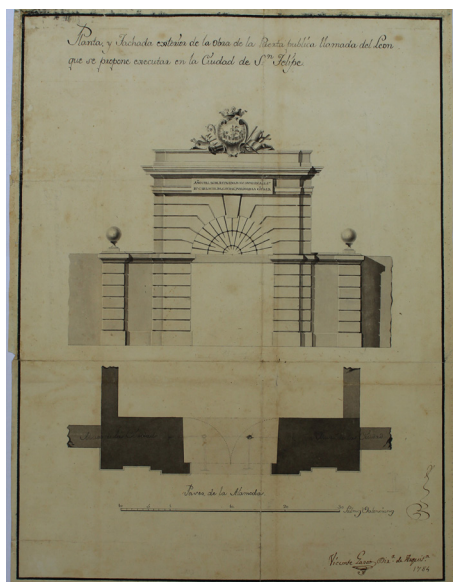

Figura 3. Traces del portal del Lleó. 1785

Figura 3. Layout for the Lleó door. 1785

The results can not be known more than indirectly in the case of the Leon door, of which there are some photographs prior to its demolition at the beginning of the 20th century (Figure 2), in addition to the autographtraces of Gascó (Figure 3), dated 1785 in the dedication inscription. These documents have been used for the reconstruction of the portal, now arranged in the main entrance of the city. The map shows a classical structure, conceived in the form of a triumphant arch, of exact symmetry, a common scheme from the Madrid gate of San Vicente, which also marks the archetype for the Valencian portals of Russafa

(Felipe Fontana, 1786), of Baroque remnants, or the rear of the Real (Juan Bautista Lacorte, 1801). The ornamental cargo is restricted to the commemorative inscription and the arms of the City that crown the whole, with a series of lusive trophies in the glories from Xàtiva (the painter's palette, referring to Josep de Ribera, is present in images allusive and commissioned by the City throughout the 18th century), and that is animated by the soft chiaroscuro that gives it the padding run of the central body, the powerful cornices of the taxes and attic and the juxtaposition of the lateral pilasters, alternating with the smooth massifs of the walls.

Per al cas de la porta dels Banys no es disposa de les traces ni de cap document gràfic que done testimoni de l'aspecte que presentava, més enllà del que es pot extraure dels documents relatius a les obres i del projecte de fra Vicent Cuenca Pardo (O. F. M.) per a la porta de la muralla en el paratge de la Punta de la Galera (Figura 4).¹⁸ En el seu informe sobre aquesta obra, l'arquitecte franciscà respon a la proposta que es feia des de l'Ajuntament, relativa a desmuntar el portal de Gascó per a traslladar-lo a la nova obra, recomanant que «*este agradable trozo de arquitectura debía permanecer en el mismo sitio que está*».¹⁹ D'aquella proposta es podria inferir que les traces presentades per Cuenca per al nou portal devien prendre el model del dels Banys, quelcom que és plausible, si tenim en conter les similituds d'aquestes respecte la del Lleó en quant a l'estructura general, la disposició de la decoració o la tria de l'encoixinat corregut alternat amb parts llises. Els edificis resultants s'acoblen a les necessitats que es volia cobrir, que, bàsicament, corresponien al control de l'accés a la ciutat per a regular el pagament dels impostos sobre les mercaderies introduïdes. De cap forma es poden plantejar com a arquitectures militars o defensives: qualsevol voluntat d'aquest gènere ha quedat supeditat a l'anàlisi arquitectònic en clau classicista d'unes estructures que són concebudes, sense cap dubte, com a monuments enaltidors de la ciutat abans que com a dotacions públiques.

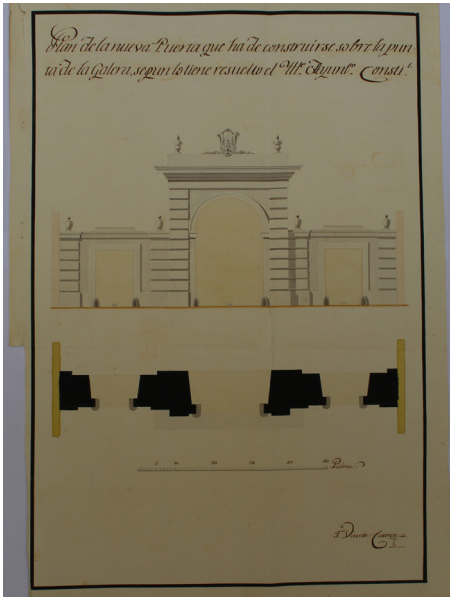

Figura 4. Traces d'un portal per a la Punta de la Galera. 1822

Figura 4. Layout for a door in Punta de la Galera. 1822

In the case of the Banys door, there are no traces or graphic documents that give testimony to the appearance that it presented, beyond what can be extracted from the documents related to the works and the project of Fra Vicent Cuenca Pardo (O. F. M.) for the door of the wall in the place of Punta de la Galera (Figure 4).¹⁸ In his report on this work, the Franciscan architect responds to the proposal made by the City Council, regarding dismantling the Gascó portal to move it to the new work, recommending that «this pleasant piece of architecture should be at the same place it is».¹⁹ From this proposal it could be inferred that the traces presented by Cuenca for the new portal must have taken the

model of the Baths, something that is plausible, if we consider the similarities of these with respect to that of the León in terms of the general structure, the arrangement of the decoration or the choice of the padding alternated with smooth parts. The resulting buildings meet the needs to be met, which basically corresponded to the control of access to the city to regulate the payment of taxes on the goods introduced. In no way can they be considered as military or defensive architectures: any will of this genre has been subject to the classical architectural analysis of structures that are conceived, without a doubt, as extolling monuments of the city rather than as public endowments.

En la posada en pràctica del projecte, Gascó degué enfrontar-se a una sèrie de problemes de distints índole: en primer moment, a les reticències de l'Ajuntament a gastar abundants cabdals en ell, i, més endavant, a altres de caire logístic, com l'esgotament de la pedrera original, les dificultats per trobar-ne altra d'idèntica qualitat, i, inclús, a la fuga dels pedrapiquers a Alberic,²⁰ on segurament havien passat a treballar en el nou Ajuntament, per al que també es seguia projecte de Gascó. Igualment, el consistori desaprova que el control de les obres correués directament a càrrec de l'arquitecte, perquè les seues crescudes dietes²¹ encarien enormement la realització: destinen per a la direcció al citat Francesc Cuenca, que en aquells anys exercia com a mestre director de l'obra de la Seu.²² No es una tria accessòria: no sols era el professional més qualificat de la ciutat, també era un experimentat mestre pedrapiquer, ofici familiar en que havia iniciat la seua trajectòria, el que degué ser un punt favorable a la seua tria en una obra que implicava un alt volum de treball de pedra.

A pesar d'aquestes complicacions i de tractar-se d'obres que comportaven un gran volum de feina costosa, les portes s'aixequen amb prestesa. Així, la construcció de la porta del Lleó comença el 26 de juny de 1787, i pel mateix temps es donà inici a la dels Banys, si bé aquesta ocaçionà més feina per haver-se de terraplenar els terrenys i recalculer-se l'extensió de les seues muralles. Conclouen entorn maig del 1789, quant sols quedava instal·lar les fulles de fusta, i a temps per a ser presentades al gran concurs de visitants que acudiren a la ciutat amb motiu dels festejos per la proclamació de Carles IV.²³

El sifó de la sèquia Santa

Des d'època medieval, la ciutat comptava amb una abundant dotació hidràulica, conduïda a la ciutat per dos canals, el de la sèquia Santa i el de Bellús. La construcció del primer data dels inicis del segle XV, i canalitzava l'aigua del brollador de Sagres, situat als peus de l'ermita dels Sants de la Pedra, en terme de Canals, de la que pren el nom:²⁴ el domini de l'aigua originà nombrosos problemes socials i polítics, amb traducció judicial, inclús

In the implementation of the project, Gascó must have been angry at a series of problems of different kinds: first, the city council's reluctance to spend a lot of money on it, and, later, to others of a logistical nature, such as the dropping of the original quarry, the difficulties in finding another one of the same quality, and even to the escape of the stonewalls in Alberic,²⁰ where they had gone to work in the new City Council, for which Gascó's project was also followed. Likewise, the council disapproved that the control of the works was directly in charge of the architect, because his growing diets made the realization enormously²¹ more expensive: they destined for the direction to the aforementioned Francesc Cuenca, who in those years served as master director of the work of the See.²² It is not an accessory choice: not only was he the most qualified professional in the city, he was also an experienced stonemaker, a family craft in which he had begun his career, which must have been a favorable point to his choice in a work that involved a high volume of stone work.

Despite these complications and the treatment of works that involved a large volume of expensive work, the

doors are raised with care. Thus, the construction of the León door begins on June 26, 1787, and at the same time began in the Banys, although this caused more work because the land had to be embanked and the extension of its walls was recalculated. They conclude around May 1789, when only the wooden leaves remained, and in time to be presented to the great contest of visitors who came to the city on the occasion of the celebrations for the proclamation of Charles IV.²³

The siphon of the Santa irrigation canal

From the time of the medieval period, the city had an abundant hydraulic endowment, driven to the city by two canals, the Santa irrigation canal and the Bellús one. The construction of the first date of the beginning of the fifteenth century, and channelled the water of the spring of Sagres, located at the foot of the hermitage of Sants de la Pedra, in the term of Canals, of which it takes its name:²⁴ the domain of water caused numerous social and political problems, with judicial translation, including violent

violenta, al llarg dels segles. En època moderna el control de l'aigua per la ciutat es trobava plenament consolidat. Pels anys que ens ocupen, quant Cavanilles admira el llarg aqüeducte i els beneficis que la seua aigua proporcionava a la ciutat i la seua horta²⁵, el conducte que la transportava era una construcció antiga, completament apedaçada, amb evidents signes de ruïna en alguns trams i, en general, plena de filtracions, que es reparaven superficialment cada any. A pesar d'aquests inconvenients es mantenia en ús, car renovar tota l'obra hagués suposat una inversió milionària, i a més es tractava no detenir l'abastiment hidràulic més temps del que necessàriament obligaven els eventuals taponaments i reparacions.

El curs de la sèquia havia de travessar necessàriament el barranc del riu per a arribar a la ciutat: es suposa que aquest trànsit es realitzava sobre alguna mena d'arcada per salvar el desnivell, però les fonts documentals no detallen aquest aspecte, i la simple inspecció ocular del paratge no aporta cap resultat.²⁶ En tot cas, era el punt més conflictiu de tot el traçat de la sèquia Santa, i un dels problemes que més a sovint devia fer front l'Ajuntament en quant a la seua conservació eren les avingudes del riu de Montesa pel temps de pluges. Precisament entre els dies 7 i 11 d'octubre del 1797 un dels freqüents i copiosos temporals que afecten el país per la tardor desbordà el riu, que s'emportà al seu pas l'encanyada de la sèquia, al temps que menyscabava el pont de Miralles, en la confluència del Montesa amb l'Albaida:²⁷ el barranc d'Alboi, al seu torn, desbaratà els fonaments de les arcades que el creuaven per a permetre el pas de la sèquia de Bellús.²⁸

Vista la ruïna generalitzada d'aquestes estructures i el perjudici causat en carrers i boters de la ciutat, l'Ajuntament demana facultat a l'intendent general del regne, don Francisco Javier de Azpiroz, per a poder destinar quantitats dels cabdals propis per a reparar-les. Aquest remet a l'arquitecte Gascó amb l'encàrrec de visurar els desperfectes i projectar les obres necessàries.²⁹ L'informe resultant es data en la capital, el 2 de febrer de l'any vinent, i, com en els cassos anteriors, és fonamental per a comprendre l'estat en que es trobaven les esmentades estructures a finals del set-cents: centrem la nostra atenció en les obres de major volum i interès, les de la sèquia Santa, la més afectada.³⁰

use, throughout the centuries. In modern times, water control for the city was fully consolidated. For the years that occupy us, when Cavanilles admires the long aqueduct and the benefits that its water provided to the city and its orchard²⁵, the pipe that transported it was an old construction, completely patched, with evident signs of ruin in some sections and, in general, full of filtrations, which are repaired superficially every year. Despite these drawbacks it remained in use, since renovating the entire work would have involved a million-dollar investment, and it was also about not stopping the hydraulic supply longer than the eventual plug-ins and repairs required.

The course of the irrigation canal had to necessarily cross the ravine of the river to reach the city: it is assumed that this traffic was carried out on some kind of arcade to save the slope, but the documentary sources do not detail this aspect, and the simple eye inspection of the place does not provide any results.²⁶ In any case, it was the most conflictive point of the entire layout of the Santa canal, and one of the problems that the City Council most often had to deal with in terms of its conservation were the avenues of

the Montesa river due to the rainy weather. Precisely between the 7th and 11th of October 1797 one of the frequent and copious storms that affected the country in autumn overflowed the river, which took in its wake the ditch, while undermining the Miralles bridge, at the confluence of the Montesa with the Albaida:²⁷ the Alboi ravine, in turn, he derailed the foundations of the arches that crossed it to allow the passage of the Bellús irrigation canal.²⁸

Given the widespread ruin of these structures and the damage caused to the streets and botanists of the city, the City Council asks the general intendant of the kingdom, Don Francisco Javier de Azpiroz, to allocate amounts of his own money to repair them. This refers to the architect Gascó with the task of visuring the damage and projecting the necessary works.²⁹ The resulting report is dated in the capital, on February 2 next year, and, as in the previous cases, it is essential to understand the state in which the aforementioned structures were located at the end of the 17th: we focus our attention on the works of greater volume and interest, those of the Santa irrigation canal, the most affected.³⁰

En el seu informe, Gascó detalla l'estat en que trobà el canal: havia quedat destruït des de la caixa o arca que recollia les aigües del naixement fins l'altra banda del riu, i reblat de grava i terra en bona part del primer tram conservat. En un estat similar quedà la propera sèquia de la Vila, però havia estat oberta de nou pels seus regants i s'havia habilitat provisionalment per a mantenir l'abastament d'aigua en la ciutat. L'arquitecte projecta amb cura la reconstrucció de la caixa en que queden contesos els brolladors (una obra funcional, sense càrrega decorativa, i amb coberta de volta per assegurar la seua permanència) i els conductes (Figura 5), però reserva els seus esforços a planificar el trànsit de la sèquia pel riu. Gascó solventa el problema fent ús d'un sífó, en paraules seues, per a que «*bajando el aqueducto junto a la arca del nacimiento, suban después las aguas hasta el nivel de su origen, con el fin de que pazando el nuevo aqueducto subterráneo por bajo del albeo del rio quede su obra libre de riesgos de que las habienidas la destruyan, conforme ahora ha susedido, y en otras varias ocasiones*». A pesar de la decisió amb que planteja el projecte, l'arquitecte no rebutja l'alternativa de realitzar el trànsit a través d'arcades, si es topaven amb problemes: aquests podrien derivar d'una quantitat insuficient d'aigua en el naixement com per a que assolís la suficient pressió en la caiguda pel flac nord del riu, pel que manà cercar el naixement de la font del Lladró, propera al brollador de la sèquia, per a que quedés integrat en ell. Per no comptar amb dades segures sobre les operacions que es podria requerir o els problemes del terreny valora l'obra, sense detallar imports, en unes 19.000 lliures.³¹

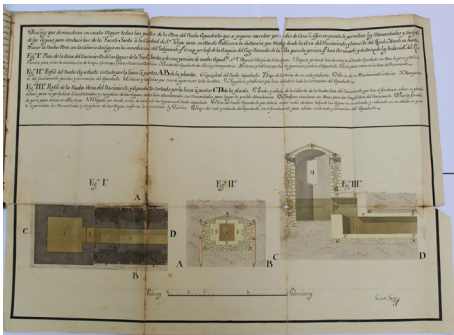

Figura 5. Traces de la caixa o arca per recollir les aigües dels brolladors, i de la canalització de l'aqüeducte. 1798

Figure 5. Design for the box or arca to receive the springs water, and aqueduct canalization. 1798

In his report, Gascó details the state in which he found the canal: it had been destroyed from the box or arca that collected the waters of the birth to the other side of the river, and riveted gravel and earth in good part of the first section preserved. In a similar state, the nearby irrigation canal of the Town remained, but it had been opened again by its irrigators and had been provisionally enabled to maintain the water supply in the city. The architect carefully projects the reconstruction of the box in which the springs remain (a functional work, without decorative load, and with a vault cover to ensure its permanence) and the ducts (Figure 5), but reserves his efforts to plan the transit of the irrigation canal by the river. Gascó solves the problem by using a siphon, in his words, so that «putting down the aqueduct together with the ark of the birth point,

get up afterwards to the original level, in order to passing through the new underground aqueduct under the river makes the work out of risks that the floods destroy it, seen what have happened, and in other situations». Despite the decision with which the project is proposed, the architect does not reject the alternative of performing traffic through arcades, if they encountered problems: these could derive from an insufficient amount of water at birth to reach sufficient pressure in the fall by the northern skin of the river, so he ordered to look for the birth of the Lladró fountain, close to the fountain of the irrigation canal, so that it would be integrated into it. For not having secure data on the operations that could be required or the problems of the terrain values the work, without detailing amounts, about £19,000.³¹

Annexa Gascó a l'expedient un plànol general del paratge pel que discorre el tram afectat, amb una disposició aproximada del traçat del sífo (Figura 6), i altre de la caseta en que es contindrien els brolladors, amb detall dels talls dels conductes. Resulta estrany que, tractant-se d'una obra de gran interès, (que el també arquitecte Lacorte definirà en 1807 com «*la mayor empeño que pueden ofrecerse a un profesor ydráulico*»), en que proposa un enginy conegut però portat a unes dimensions que difícilment s'igualen en altres cassos, i que a més comportaria una gran despesa econòmica, Gascó no definís amb detall el projecte: com reconeix en el seu informe, li mancaven dades sobre la possibilitat d'obtenir l'aigua necessària i sobre la qualitat del terreny. Deixa la responsabilitat d'esbrinar aquests extrems al mestre que es faria càrrec de la direcció de l'obra, i, de fet, sembla que poc posteriorment es va desentendre d'ella, quelcom lògic si atenem a la seua avançada edat i al fet d'estar físicament impedit. Així, quant fra Vicent Cuenca acudeix a consultar-li sobre els seus plànols per a governar l'obra, el trobarà «*insultado del accidente apoplético*» però mentalment hàbil, encara que, per a sorpresa del franciscà, respongué a les seues sol·licituds amb un contundent «*que hisiesen lo que quisieren, pues a el le hera indiferente, en lo que subsistió una y muchas veces después de varias atentas reflexiones, y viendo <que> nada podia conseguir, se lo dexó*». Moriria al cap de dos anys. Potser Gascó no es trobava senceraament satisfet del resultat del seu treball: l'arquitecte era un experimentat hidraulista, com demostrà en les conduccions d'aigua en Ontinyent i Bocairent,³² i no sembla que aquesta obra acabés d'estar ben plantejada en els seus detalls més evidents, com recriminaran distints interessats (el regidor don Pasqual Maria Alonso Pelegero troba que «*no presidió la hidráulica en la formación de estos planos: hízolos por sí sola la arquitectura, y por desgracia nuestra la arquitectura es segundo objeto en esta obra*») i, especialment, els seus successius directors, primer fra Vicent Cuenca i després Juan Bautista Lacorte,³³ en els seus respectius informes de 1800 i 1807. A pesar d'aquesta evident objecció i els inconvenients que degué ocasionar per a la seua posada en pràctica, no deixa de ser un projecte interessant, que demostra el coneixement de Gascó en quant a l'arquitectura hidràulica, les seues solucions més agosarades i les possibilitats de les mateixes.

Gascó attaches to the file a general map of the place through which the affected section runs, with approximately the layout of the siphon (Figure 6), and another of the house in which the springs would be contained, with detail of the cuts of the ducts. It is strange that, being a work of great interest, (which the architect Lacorte will define in 1807 as «of the best effort that they can offer to a hydraulic professor»), in which he proposes a well-known wit but taken to dimensions that are unlikely to be equal in other cases, and that would also entail a great economic expense, Gascó did not define in detail the project: as it acknowledges in its report, it lacked data on the possibility of obtaining the necessary water and on the quality of the land. It leaves the responsibility of figuring out these extremes to the master who would take charge of the direction of the work, and, in fact, it seems that shortly afterwards it became disentangled from it, something logical if we attend to his advanced age and the fact that he was physically impeded. Thus, when fra Vicent Cuenca comes to consult him on his plans to govern the work, you will find him «insulted by the apoplectic accident» but mentally skillful, although,

to the surprise of the Franciscan, he responded to his requests with a blunt «that made what they wanted, yet for him was indifferent, in which a lot of times subsists after several attentive reflections, and seeing that nothig could be achieved, they left it». He died after two years. Perhaps Gascó was not entirely satisfied with the result of his work: the architect was an experienced hydraulist, as demonstrated in the water courses in Ontinyent and Bocairent, and it does not seem that this work³² had just been well planned in its most obvious details, as different stakeholders will recriminate (the councilor don Pasqual Maria Alonso Pelegero finds that «do not presided over the hidráulica in the formation of these plans: made for his own architecture, and for misfortune the architecture is a second aim in this work») and, especially, his successive directors, first fra Vicent Cuenca and then Juan Bautista Lacorte, in his³³ respective reports . Despite this obvious objection and the disadvantages that must have caused for its implementation, it is still an interesting project, which demonstrates Gascó's knowledge of hydraulic architecture, its most daring solutions and its possibilities.

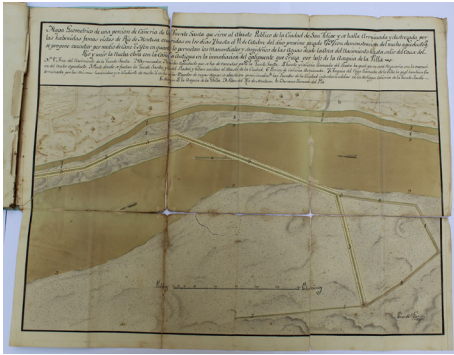

Figura 6. Plànol general de situació, amb la disposició plantejada per Vicent Gascó per al síf. 1798

Figure 6. General situation map, with disposition planned by Vicent Gascó for the siphon. 1798

Més complicada encara fou la posada en pràctica del projecte, si bé, en aquest cas, les dificultats a les que es degué fer front eren relatives a la gestió. Plantejats els mitjans per acudir al seu finançament, són aprovats per l'intendent, i a finals del 1798 es tria per director de les obres a Cuenca Ferrer, que ja havia treballat amb Gascó en les portes de la ciutat, que s'encarrega de replantejar el projecte, partint de l'original i amb un millor coneixement del terreny, i poc després és substituït pel seu fill, fra Vicent Cuenca. L'acadèmic franciscà serà l'encarregat de traçar els nous plànols, en 1800, aquells que són presentats per a l'aprovació de Gascó (Figura 7), i de decidir finalment que s'executés el síf i de definir la direcció que havia de seguir, en 1801. L'obra pren curs entre, aproximadament, 1800 i 1802, havent-se d'enfrontar a contínues detencions. En 1806 l'intendent comissiona a l'arquitecte don Juan Bautista Lacorte per a reconèixer les construccions existents i disposar la seua continuació, amb l'encàrrec especial de revisar els conteres. En el seu demolidor informe del 6 de desembre de 1806 el murcià detecta sobre costos que pràcticament dupliquen el valor calculat per a les escasses obres que s'havien realitzat, a més de manifestes irregularitats en allò relatiu a les contractacions, del que culpa a la direcció de les obres. Més importants són, però, les seues valoracions pel que respecta a la seguretat i fermesa de les estructures obrades sota direcció de Cuenca, per estar aixecades sobre terrenys tous i plens de

Even more complicated was the implementation of the project, although, in this case, the differences it had to face were related to management. The means to go to its financing are approved by the intendant, and at the end of 1798 it was chosen as director of the works Cuenca Ferrer, who had already worked with Gascó at the gates of the city, which is responsible for rethinking the project, starting from the original and with a better knowledge of the land, and shortly afterwards he was replaced by his son, fra Vicent Cuenca. The Franciscan academic will be in charge of drawing up the new plans, in 1800, those that are presented for the approval of Gascó (Figure 7), and finally deciding that the siphon should be executed and to define the direction to follow, in 1801. The work takes course between approximately 1800 and

1802, having to face continuous arrests. In 1806 the intendant commissioned the architect Don Juan Bautista Lacorte to recognize the existing constructions and arrange their continuation, with the special commission to review the conteres. In its devastating report of 6 December 1806, the Murcian detected costs that practically doubled the value calculated for the few works that had been carried out, in addition to manifest irregularities in relation to the contracts, of what he blames on the direction of the works. More important, however, are their assessments regarding the safety and firmness of the structures built under Cuenca's direction, to be erected on soft terrain and full of leaks. Disagreeing with the direction given by both Gascó and Cuenca in the respective proposals to the siphon pipeline, elaborates a third and last

filtracions. Disconforme respecte la direcció que havien donat tant Gascó com Cuenca en les respectives propostes a la canalització del sífó, elabora un tercer i darrer projecte (Figura 8), el que finalment es seguirà, en que millora la disposició del traçat per a estalviar part de la canalització i evitar les embranzides del barranc que desembocava poc més amunt en el riu. El resultat actual (Figura 9) respon al projecte de Lacorte, que es va aixecar a partir de 1807³⁴; es conserva, inutilitzada, l'estructura del sífó, que dona eloqüent testimoni de la importància de les obres públiques efectuades en la San Felipe dels darrers anys de l'Antic Règim.

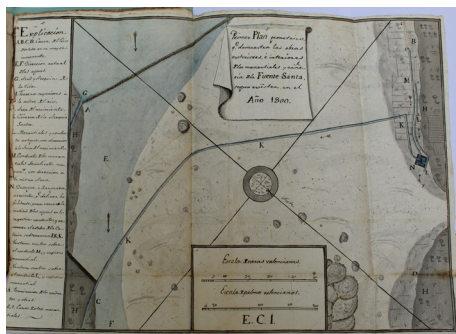

Figura 7. Plànol general de situació, amb la disposició planejada per fra Vicent Cuenca per al sífó. 1800

Figure 7. General situation map, with disposition planned by fra Vicent Cuenca for the siphon. 1800

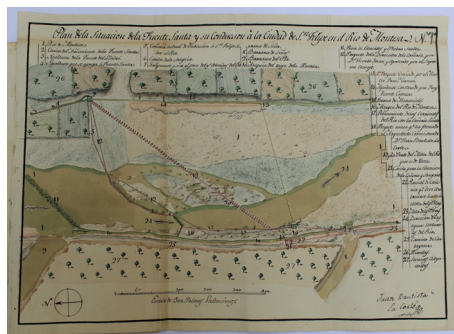

Figura 8. Plànol general de situació, amb la nova disposició planejada per Lacorte per al sífó. 1807

Figure 8. General situation map, with the new disposition planned by Lacorte for the siphon. 1807

Figura 9. Estat actual del sífó, executat segons projecte de Lacorte, en estat de desús

Figure 9. Actual estate of the siphon, built as the Lacorte's project, not used

project (Figure 8), which will finally be followed, in which it improves the layout of the route to save part of the pipeline and avoid the thrusts of the ravine that flowed just above the river. The current result (Figure 9) responds to Lacorte's project,

which was built from 1807³⁴; the structure of the siphon is preserved, unused, which gives eloquent testimony to the importance of public works carried out in the San Felipe of the last years of the Old Regime.

Conclusions

Les obres de l'arquitecte Vicent Gascó a San Felipe són variades en quant a la complexitat tècnica, les formes que adopten o la càrrega ornamental que se'ls atorga. Coincideixen en ser estructures que tracten de donar resposta a les distintes necessitats d'una població, i que aquestes respostes presenten la vessant, annexa a la seua funcionalitat, de ser edificis monumentals, que tant en el destacat embalum i tècnica que exhibeixen com en els testimonis gràfics i iconogràfics que contenen enalteixen als seus comitents, la Ciutat i el rei.

S'ha pogut observar que, malauradament, les estructures estudiades no es conserven o han arribat a la posteritat molt malmeses: és un fet estrictament relacionat amb la perduda de la seua funcionalitat. Així, amb el traçat de noves vies, la fillola que connecta Xàtiva amb l'anacrònicament citat com camí nou cau en desús, i els ponts deixen de ser necessaris. D'igual forma, un cúmul de motius diversos propicia l'enderroc de la muralla que circuía la ciutat (la perduda de la seua funcionalitat militar, la preocupació per millorar la salubritat urbana, l'assumpció del sistema capitalista durant el XIX, amb que decau una de les seues principals funcions, el control sobre l'accés de mercaderies) i conseqüentment, la demolició de les portes que s'obrien en ella, inclús la del Lleó, que va sobreviure fins principis del XX com a monument assenyalat. Finalment, amb la construcció de noves canalitzacions més eficients per a la conducció de l'aigua Santa el sífo es fa innecessari.

El deficient estat de conservació d'aquelles obres que han perdurat és un dels motius que explica el relatiu desconeixement que existeix entorn elles: si bé el panorama de l'arquitectura civil pública resta relativament ignot per al context geogràfic en que ens movem, les escasses investigacions dedicades al tema solen privilegiar altres estructures anàlogues, però d'èpoques anteriors, a sovint baix-medievals. Aprofundint en els avatars de la construcció d'aquests edificis tractàvem no sols d'esmenar el buit historiogràfic existent al seu entorn, també d'aportar llum i recuperar la memòria d'un període fonamental pel que fa a la història arquitectònica de la ciutat, el del reflex del despotisme il·lustrat a través de la comissió de les grans reformes urbanes setcentistes, del qual l'arquitecte Gascó fou un dels seus indiscutibles protagonistes.

Conclusions

The works of the architect Vicent Gascó in San Felipe are varied in terms of the technical complexity, the forms they adopt or the ornamental load that is given to them. They coincide as structures that try to respond to the different needs of a population, and that these answers present the aspect, attached to its functionality, of being monumental buildings, that both in the outstanding packaging and technique that they exhibit and in the graphic and iconographic testimonies that contain and extol his comitents, the city and the king.

It has been observed that, unfortunately, the structures studied are not preserved or have reached posterity very damaged: it is a fact strictly related to the loss of its functionality. Thus, with the layout of new roads, the way that connects Xàtiva with the anachronistically cited as new path falls into disuse, and the bridges are no longer necessary. Similarly, an accumulation of diverse motifs leads to the demolition of the wall that circulated the city (the loss of its military functionality, the concernor to improve urban health, the assumption of the capitalist system during the 19th century, with

which one of its main functions declines, control over the access of goods) and consequently, the demolition of the doors that opened in it, even that of the León, which survived until the beginning of the 20th century as a pointed monument. Finally, with the construction of new, more efficient pipes for the conduction of Santa water, the siphon becomes unnecessary.

The poor state of conservation of those works that have endured is one of the reasons behind the relative ignorance that exists around them: although the panorama of public civil architecture remains relatively ignoble for the geographical context in which we move, the few researches dedicated to the subject are other similar structures are privileged, but from earlier eras, often low-medieval. Delving into the avatars of the construction or buildings, we tried not only to correct the historiographic vacuum existing in its surroundings, but also to provide light and recover the memory of a fundamental period in terms of the architectural history of the city, that of the reflection of the despotism illustrated through the commission of the great urban reforms on the seventeenth century, of which the architect Gascó was one of his indisputable protagonists.

Notes

- ¹ Germán Ramirez Aledón, *Restituida a su antiguo esplendor. Xàtiva, del Antiguo Régimen a la ocupación napoleónica* (1759-1814), (Xàtiva: Ulleye, 2013), 11. Sobre la situació, a nivell general, de la ciutat durant aquests anys vid. Álvarez Rubio, "Historia contemporánea de Xàtiva", en *Història de Xàtiva*, per Jorge Hermosilla Pla (València: University of Valencia, Faculty of Geography and History, 2006), 353-354.
- ² Sobre els terratrèmols de 1748 i els seus efectes a San Felipe: Armando Alberola, *Catàstrofe, economia i acció política en la València del siglo XVIII*, (València: València: Alfons el Magnànim, 1999), 132-141.
- ³ Immaculada Aguilar Civera, *Los paisajes del agua. Cultura, transporte y territorio. Mapas y planos de la Comunidad Valenciana, 1550-1868* (València: Ministry of Infrastructure, Territorio and Medio Ambiente, 2015), xviii, i generalment tot l'apartat dedicat a les obres públiques hidràuliques en temps de la Il·lustració (xxv-xxix) en el capítol introductori al seu recull de plànols (xix-xxxiv), on es trobaran les referències preses en aquest paràgraf introductori.
- ⁴ Joaquín Bérchez i Mercedes Gómez-Ferrer, *La Seo de Xàtiva. Historia, imágenes y realidades*, (València: Generalitat Valenciana, 2007), 155-156.
- ⁵ La biografia i obra de Gascó ha estat tractada en distints treballs, des de diferents punts de vista. Cal citar: Joaquín Bérchez, *Arquitectura y Academicismo*, (València: Edicions Alfons el Magnànim, 1987), 115-120, especialment: Joaquín Bérchez, "Neoclassicisme, academicisme i romanticisme. Arquitectura i urbanisme", en *Història de l'art valencià*, dir. Vicente Aguilera Cerni, vol. 4, (València: Consorci d'Editors Valencians, 1989), 246-250; Álvaro Janini de la Cuesta, *Las trazas y la obra del arquitecto Vicente Gascó*, vol. I (València: Universitat de València, 1993), 11-26; i, en quant al seu paper en la qüestió dels revestiments interiors, Pablo González Tornel "El ornamento arquitectónico como base del cambio de gusto en la Valencia de mediados del XVIII. De los estucos de la parroquia de San Andrés a los modelos académicos de Vicente Gascó en la capilla del Carmen", *Ars Longa*, no. 20 (2011), 103-107.
- ⁶ Sobre aquesta carretera i les impressions que suscità Adrià Besó Ros, "Nuevos caminos, territorio y paisaje en la comarca de la Costera (Valencia). La mirada de los viajeros", *NORBA. Revista de Arte*, vol. 39 (2019), 19-22.
- ⁷ L'informe de Gascó i la real provisió de Carles III es troben en: Vicent Gascó Masot. "Relació de les obres en els ponts del riu de Montesa". 1787. Lg-531, s/f, Arxiu Històric Municipal de Xàtiva (a partir d'ara, en les següents citacions, AHMX). Les traces, separades de l'expedient, es troben en AHMX, Planer, sense signatura. El projecte ja fou treballat per Álvaro Janini de la Cuesta, *Las trazas y la obra del arquitecto Vicente Gascó* (València: Universitat de València, 1993), vol. 3, 800-811.
- ⁸ Ajuntament de San Felipe, "Ofici passat per la Ciutat al Corregidor per a evacuar l'informe demanat pel Real Consell a la representació del 1788, entre altres coses sobre la construcció dels ponts", 1790, agost 9. *Actes capitulars (1790)*, Lb-77, fòl. 169r-170r, AHMX. Cita a Gascó com a autor de les traces. A més, en el citat informe de Gascó aquest detalla el mode en que s'havien de realitzar i els materials a usar en les inscripcions dels ponts, i remet a la seua representació a l'alçat dibuixat, presentat amb la lletra C, tal i com es troba en les traces.

Footnotes

- ¹ Germán Ramirez Aledón, *Restituida a su antiguo esplendor. Xàtiva, del Antiguo Régimen a la ocupación napoleónica* (1759-1814), (Xàtiva: Ulleye, 2013), 11. On the situation, at a general level, of the city during these years vid. Álvarez Rubio, "Historia contemporánea de Xàtiva", in *Història de Xàtiva*, by Jorge Hermosilla Pla (València: University of Valencia, Faculty of Geography and History, 2006), 353-354.
- ² On the earthquakes of 1748 and its effects in San Felipe: Armando Alberola, *Catàstrofe, economía i acció política en la Valencia del siglo XVIII*, (València: Alfons el Magnànim, 1999), 132-141.
- ³ Immaculate Aguilar Civera, *Los paisajes del agua. Cultura, transporte y territorio. Mapas y planos de la Comunidad Valenciana, 1550-1868* (València: Ministry of Infrastructure, Territorio and Medio Ambiente, 2015), xviii, and generally the entire section dedicated to public hydraulic works in times of the Enlightenment (xxv-xxix) in the introductory chapter in its collection of plans (xix-xxxiv), where you will find the references taken in this introductory paragraph.
- ⁴ Joaquín Bérchez and Mercedes Gómez-Ferrer, *La Seo de Xàtiva. Historia, imágenes y realidades*, (València: Generalitat Valenciana, 2007), 155-156.

- ⁵ Gascó's biography and work has been treated in different works, from different points of view. It is necessary to quote: Joaquín Bérchez, *Arquitectura y Academicismo*, (València: Alfons el Magnànim Editions, 1987), 115-120, especially: Joaquín Bérchez, "Neoclassicisme, academicisme i romanticisme. Arquitectura i urbanisme", in *Història de l'art valencià*, Dir. Vicente Aguilera Cerni, vol. 4, (València: Consorci d'Editors Valencians, 1989), 246-250; Álvaro Janini de la Cuesta, *Las trazas y la obra del arquitecto Vicente Gascó*, vol. I (València: Universitat de València, 1993), 11-26; and, in terms of their role in the question of the interior coverings, Pablo González Tornel "El ornamento arquitectónico como base del cambio de gusto en la Valencia de mediados del XVIII. De los estucos de la parroquia de San Andrés a los modelos académicos de Vicente Gascó en la capilla del Carmen", *Ars Longa*, no. 20 (2011), 103-107.
- ⁶ About this road and the impressions it aroused, Adrià Besó Ros, "Nuevos caminos, territorio y paisaje en la comarca de la Costera (Valencia). La mirada de los viajeros", *NORBA. Revista de Arte*, vol. 39 (2019), 19-22.
- ⁷ Gascó's report and the Real Provision of Charles III are in: Vicent Gascó Masot. "Relació de les obres en els ponts del riu de Montesa". 1787. Lg-531, s/f, Municipal Historical Archive of Xàtiva (from now on, in the following citations, AHMX). The traces, separated from the file, are in AHMX, Plain, unsigned.

- ⁹ Sobre els Casanova en San Felipe: Ajuntament de San Felipe. "Diligencies de don Gerardo Llacer per al camí de la fillola". 1786, març 2, *Actes capitulars (1786)*, Lb-72, fol. 53v, AHMX. Una aproximació a la seua figura en Alfredo Faus Prieto, *Mapistes, Cartografia i agrimensura a la València del segle XVIII*, (València: Alfons el Magnànim, 1995), 101-105.
- ¹⁰ Una primera referència a les muralles de la ciutat en Pablo Camarasa Balaguer, *Arquitectura civil en Xàtiva. Siglos XIII al XIX* (València: Universitat de València, 2017), 23-24.
- ¹¹ Els problemes presentaven cert recorregut, perquè ja en anys anteriors el dolent estat de conservació de la porta era evident: Lluís Jover i Juan Pérez, "Visura de la capella dels Àngels, sobre el portal dels Banyes, que amenaça ruïna: es decideix desmuntar-la". 1766, març 16, Lg-4328/16, AHMX. En 1784 la seua conservació perillava, i en 1785 era ja problemàtica. 1785, setembre 27. San Felipe. El comissari d'obres don Cristòfol de Chaves informa d'haver fet visurar la porta dels Banyes i haver manat apuntalar aquesta i la del Lleó. AHMX, *Actes Capitulars (1785)*, Lb-71, Folate. 191v-192r.
- ¹² Ajuntament de San Felipe "Proposta del síndic personer per a fer visura de les finques de la Ciutat i representar la necessitat d'obrar-les al Real Consell", 1784, gener 13, *Actes capitulars (1784)*, Lb-70, fol. 9r-v, AHMX. La visura es presenta el 30 de gener (17r-v).
- ¹³ Manuel Belda Larraga, "Ofici de de don Manuel Belda i Larraga, oficial major de la Comptadoria Principal de Propis i Arbitris, trametet ordre del Real Consell del dia 1. 1784, octubre 21", *Actes Capitulars (1784)*, Lb-70, fol. 222r-223r, AHMX. El dia en que es rep l'ofici Gascó ja es trobava a la ciutat i es comissiona al mestre d'obres Carles Pastor per a acompanyar-lo en les visures.
- ¹⁴ Vicent Gascó Masot, "Vicent Gascó demana 80 lliures per les dietes gastades en les visures", 1784, desembre 29, *Actes Capitulars (1784)*, Lb-70, fol. 268v-269r, AHMX. El document en que recull les seues conclusions es data a l'any vinent: Vicent Gascó Masot, "Visura de Vicent Gascó de distintes finques de la ciutat de San Felipe", 1785, febrer 11, f. XVIII-p. XIX. *Obres públiques*, Lg-531, s/f, AHMX.
- ¹⁵ Vicente Gascó Masot "Visura de Vicente Gascó de distintes finques de la ciutat de San Felipe", 1785, febrer 11, 1784-1789. *Expedients per a l'obra de les portes del Lleó i Banyes*, Lg-531, s/f, AHMX. This file was analysed by Álvaro Janini de la Cuesta, *Las trazas y la obra del arquitecto Vicente Gascó* (València: Universitat de València, 1993), vol. 2, 646-667
- ¹⁶ La informació es troba repartida en distintes cartes que creua Gascó amb el secretari de l'Ajuntament, Luis Antonio Meliana, i el mestre d'obres delegat Francesc Cuenca Ferrer, incloses en l'avantdit expedient. Vid. Francesc Cuenca. "Carta de Cuenca anunciant la suspensió de l'obra per l'esgotament de la pedrera", 1787, agost 24; Vicent Gascó Masot, "Carta de Gascó a Meliana informant d'haver reconegut edificis de la ciutat en que es fa ús de la pedra de Barxeta i haver-la trobat apta per a les portes", 1788, abril 13; Vicent Gascó Masot, "Carta de Gascó a Meliana manant que es continue gastant pedra de Faldeta per a que no hi hagen contrastos de color", 1788, abril 24. Incloses en: 1784-1789. *Expedients per a l'obra de les portes del Lleó i Banyes*, Lg-531, s/f, AHMX.

The project was already worked on by Álvaro Janini de la Cuesta, *Las trazas y la obra del arquitecto Vicente Gascó* (València: Universitat de València, 1993), vol. 3, 800-811.

- ⁸ San Felipe Town Hall, "Ofici passat per la Ciutat al Corregidor per a evacuar l'informe demanat pel Real Consell a la representació del 1788, entre altres coses sobre la construcció dels ponts", 1790, agost 9. *Actes capitulars (1790)*, Lb-77, fol. 169r-170r, AHMX. He cites Gascó as the author of the traces. In addition, in the aforementioned Gascó report this details the way in which they were to be made and the materials to be used in the inscriptions of the bridges, and refers to their representation at the height drawn, presented with the letter C, as found in the traces.
- ⁹ About Casanova in San Felipe: City Council of San Felipe. "Diligencies de don Gerardo Llacer per al camí de la fillola". 1786, març 2, *Actes capitulars (1786)*, Lb-72, fol. 53v, AHMX. An approximation to his figure in Alfredo Faus Prieto, *Mapistes, Cartografia i agrimensura a la València del segle XVIII*, (València: Alfons el Magnànim, 1995), 101-105.
- ¹⁰ A first reference at Walls of the city Pablo Camarasa Balaguer, *Arquitectura civil en Xàtiva. Siglos XIII al XIX* (València: Universitat de València, 2017), 23-24.
- ¹¹ The problems they presented a certain route, because in previous years the bad state of preservation of the door was evident: Lluís Jover and Juan Pérez, "Visura de la capella dels Àngels, sobre el portal dels Banyes, que amenaça ruïna: es decideix desmuntar-la". 1766, març 16, Lg-4328/16, AHMX. In 1784 its conservation was in danger, and in 1785 it was already problematic. 1785, September 27. San Felipe. The curator of works Don Cristòfol de Chaves reports that he has lived the door of the Baths and ordered to shore up this and that of the Lion. AHMX, *Actes Capitulars (1785)*, Lb-71, Folate. 191v-192r.
- ¹² San Felipe Town Hall "Proposta del síndic personer per a fer visura de les finques de la Ciutat i representar la necessitat d'obrar-les al Real Consell", 1784, gener 13, *Actes capitulars (1784)*, Lb-70, fol. 9r-v, AHMX. The visure is presented on January 30th (17th-v).
- ¹³ Manuel Belda Larraga, "Ofici de de don Manuel Belda i Larraga, oficial major de la Comptadoria Principal de Propis i Arbitris, trametet ordre del Real Consell del dia 1. 1784, octubre 21", *Actes Capitulars (1784)*, Lb-70, fol. 222r-223r, AHMX. On the day that Gascó was received, Gascó was already in the city and the master builder Carles Pastor was commissioned to accompany him in the visures.
- ¹⁴ Vicente Gascó Masot, "Visura de Vicente Gascó de distintes finques de la ciutat de San Felipe", 1785, febrer 11, 1784-1789. *Expedients per a l'obra de les portes del Lleó i Banyes*, Lg-531, s/f, AHMX. The document in which it gathers its conclusions is dated to next year: Vicent Gascó Masot, Vicent Gascó Masot, "Visura de Vicent Gascó de distintes finques de la ciutat de San Felipe", 1785, febrer 11, f. XVIII-p. XIX. *Obres públiques*, Lg-531, s/f, AHMX.

- ¹⁷ Vid.. Vicent Gascó Masot, "Carta de Gascó a Meliana, informant que havia tramés ofici a l'Intendent General sobre la necessitat d'emprar 650 o 700 lliures més en l'obra", 1787, novembre 13, 1784-1789. *Expedients per a l'obra de les portes del Lleó i Banys*. AHMX, Lg-531, s/f.
- ¹⁸ Les darreres aportacions a la vida i obra de l'arquitecte, en Vicente García Ros i Lidia Anna Rocher Oregano, "La memoria olvidada: Fray Vicente Cuenca, arquitecto ilustrado de Xàtiva", en *IX Jornades d'Art i Història. Xàtiva 2017*, ed. Antoni López Alemany, (Xàtiva: Ulleye, 2018).
- ¹⁹ Vicente Cuenca, "Relació de fra Vicente Cuenca per a obrar el nou portal de la Punta de la Galera. 1822. Expedient per a la translació de la porta dels Banys a la Punta de la Galera", 1822, maig 30, Pl.2-4-13 (òlim Lg-509), s/f, AHMX. Sobre aquesta obra vid. Sergio Rubio Tormo, "Les portes de Xàtiva en el segle XIX", en *Fira d'Agost. Xàtiva*, dir. Agustí Gascó, (Xàtiva: Ajuntament de Xàtiva, 2021), 106-107.
- ²⁰ Vid. Azpiroz, "Carta de l'Intendent General, trametent l'ordre del Real Consell per la que es permet fer ús dels romanents dels propis per a les obres de reparació en les finques dels propis i en la reconstrucció de les portes, i reticències de l'Ajuntament a gastar en aquestes la quantitat destinada", 1785, octubre 22, *Actes Capitulars (1785)*, Lb-70, fol. 233r-234r, AHMX; Ajuntament de San Felipe "El capítol acorda prendre providències per a fer retornar als oficials pedrapiquers que treballaven en la porta dels Banys d'Alberic, per a que continuen en l'obra" 1788, juliol 19, *Actes capitulars (1788)*, Lb-74, fol. 88r-v, AHMX.
- ²¹ Conclores les obres, Gascó remet a l'Ajuntament les minuts dels seus honoraris: sumen 286 lliures, incloent el treball de planificació, de gestió per aconseguir els fons i els 8 viatges fets a San Felipe: Vicent Gascó Masot, "Minuta dels honoraris de Gascó, amb informe dels directors de l'Acadèmia de Sant Carles". 1789, maig 14, 1784-1789. *Expedients per a l'obra de les portes del Lleó i Banys*, Lg-531, s/f, AHMX.
- ²² Ajuntament de San Felipe, "El capítol confia la direcció de l'obra a Francesc Cuenca", 1784-1789. *Expedients per a l'obra de les portes del Lleó i Banys*, 1787, març 23, Lg-531, s/f, AHMX. Com a ajudant seu es nomena a Miguel Martínez Serra, un mestre d'obres que presenta cert interès en la San Felipe-Xàtiva del canvi de segle.
- ²³ La bibliografia entorn l'obra de les portes, i essencialment sobre la porta del Lleó, és molt escassa: pot trobar-se alguna informació en Joaquín Bérchez, "Arquitectura y artes figurativas en Xàtiva. Época Medieval y Moderna", en *Història de Xàtiva*, dir. Jorge Hermosilla Pla, (València: Universitat de València, Facultat de Geografia i Història, 2006), 448; Germán Ramírez Aledón, *Restituida a su antiguo esplendor. Xàtiva, del Antiguo Régimen a la ocupación napoleónica (1759-1814)*, (Xàtiva: Ulleye, 2013), 64.
- ²⁴ Sobre aquesta sèquia: Mariano González Baldoví, "Xàtiva en 1620. Veïns, topònims i aspectes urbans", *Papers de la Costera*, no. 5 (1987), 154-155; Mariano González Baldoví, "La influència de l'aigua en la formació de la Xàtiva musulmana", *Papers de la Costera*, no. 6 (1989), 133-134; Joaquín Corts i Santiago Tormo, *L'aigua a Xàtiva i la seua horta, L'aigua a Xàtiva i la seua horta*, (Xàtiva: Associació d'Amics de la Costera, 2017), 35-37.
- ¹⁵ Vicente Gascó Masot "Visura de Vicent Gascó de distintes finques de la ciutat de San Felipe", 1785, febrer 11, 1784-1789. *Expedients per a l'obra de les portes del Lleó i Banys*, Lg-531, s/f, AHMX. This file was analysed by Álvaro Janini de la Cuesta, *Las trazas y la obra del arquitecto Vicente Gascó* (València: Universitat de València, 1993), vol. 2, 646-667
- ¹⁶ The information is distributed in different letters that Gascó crosses with the secretary of the City Council, Luis Antonio Meliana, and the master builder delegate Francesc Cuenca Ferrer, included in the fore ahead file. Vid. Francesc Cuenca. "Carta de Cuenca anunciant la suspensió de l'obra per l'esgotament de la pedrera", 1787, agost 24; Vicent Gascó Masot, "Carta de Gascó a Meliana informant d'haver reconegut edificis de la ciutat en que es fa ús de la pedra de Barxeta i haver-la trobat apta per a les portes", 1788, abril 13; Vicent Gascó Masot, "Carta de Gascó a Meliana manant que es continue gastant pedra de Faldeta per a que no hi hagen contrastos de color", 1788, abril 24. Included in: 1784-1789. *Expedients per a l'obra de les portes del Lleó i Banys*, Lg-531, s/f, AHMX.
- ¹⁷ Vid.. Vicente Gascó Masot, "Carta de Gascó a Meliana, informant que havia tramés ofici a l'Intendent General sobre la necessitat d'emprar 650 o 700 lliures més en l'obra", 1787, novembre 13, 1784-1789. *Expedients per a l'obra de les portes del Lleó i Banys*. AHMX, Lg-531, s/f.
- ¹⁸ The last contributions to the life and work of the architect, in Vicente García Ros and Lidia Anna Rocher Oregano, " La memoria olvidada: Fray Vicente Cuenca, arquitecto ilustrado de Xàtiva", en *IX Jornades d'Art i Història. Xàtiva 2017*, ed. Antoni López Alemany, (Xàtiva: Ulleye, 2018).
- ¹⁹ Vicente Cuenca, "Relació de fra Vicente Cuenca per a obrar el nou portal de la Punta de la Galera. 1822. Expedient per a la translació de la porta dels Banys a la Punta de la Galera", 1822, maig 30, Pl.2-4-13 (òlim Lg-509), s/f, AHMX. About this work vid. Sergio Rubio Tormo, "Les portes de Xàtiva en el segle XIX", en *Fira d'Agost. Xàtiva*, dir. Agustí Gascó, (Xàtiva: Ajuntament de Xàtiva, 2021), 106-107.
- ²⁰ Vid. Azpiroz, "Carta de l'Intendent General, trametent l'ordre del Real Consell per la que es permet fer ús dels romanents dels propis per a les obres de reparació en les finques dels propis i en la reconstrucció de les portes, i reticències de l'Ajuntament a gastar en aquestes la quantitat destinada", 1785, octubre 22, *Actes Capitulars (1785)*, Lb-70, fol. 233r-234r, AHMX; San Felipe Town Hall "El capítol acorda prendre providències per a fer retornar als oficials pedrapiquers que treballaven en la porta dels Banys d'Alberic, per a que continuen en l'obra" 1788, juliol 19, *Actes capitulars (1788)*, Lb-74, fol. 88r-v, AHMX.
- ²¹ Once the works have been completed, Gascó sends to the City Council the minutes of its fees: they add up to £286, including planning, management work to obtain the funds and the 8 trips made to San Felipe: Vicent Gascó Masot, "Minuta dels honoraris de Gascó, amb informe dels directors de l'Acadèmia de Sant Carles". 1789, maig 14, 1784-1789. *Expedients per a l'obra de les portes del Lleó i Banys*, Lg-531, s/f, AHMX.

- ²⁵ Antonio José Cavanilles. *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del reyno de Valencia* (Madrid: Imprenta Real, 1795), llibre 2, 222.
- ²⁶ Pels anys en que Cavanilles visita la ciutat, entorn 1795, poc abans que fos destruïda la conducció existent fins al moment, aquesta era un sífo, com sembla indicar la seua referència: «los de San Felipe la conducen [l'aigua Santa] por un canal subterráneo que atraviesa el río». Nogensmenys, no sabem des de quin moment faria ús d'aquest element. Vid. *Ibid*.
- ²⁷ Gascó ja havia elaborat amb anterioritat capítols per a la reparació del pont: Álvaro Janini de la Cuesta, *Las trazas y la obra del arquitecto Vicente Gascó* (València: Universitat de València, 1993), vol. 3, 796-799. L'aspecte del pont de Miralles, amb els seus sis ulls apuntats, es pot conèixer a partir de les traces de l'arquitecte Francesc Cuenca (1826), actualment en AHMX, Planer, sense signatura, originalment annexes a l'expedient 1833. "Expedient per a les obres en el pont de la Viuda o de Miralles", Lg-510, n° 33, AHMX. El plànol de situació d'aquest pont, per a dita reconstrucció, ha estat publicat per Inmaculada Aguilar Civera, *Los paisajes del agua. Cultura, transporte y territorio. Mapas y planos de la Comunitat Valenciana, 1550-1868* (València: Conselleria de Infraestructuras, Territorio y Medio Ambiente, 2015), CCXLV: és també obra del citat Francisco Cuenca, encara que es data en el 1833.
- ²⁸ Sobre les popularment conegudes com *Arcadetes d'Alboi* vid. Pablo Camarasa Balaguer, *Arquerías de acueductos en suelo valenciano*, (València: Generalitat Valenciana, Conselleria de Política Territorial, Obres Públiques i Mobilitat, Càtedra Demetrio Ribes, 2019), 97-104.
- ²⁹ Ajuntament de San Felipe, "Representació de l'Ajuntament de San Felipe a l'intendent"; Francisco Javier de Azpiroz, "Decret de l'intendent Azpiroz encomanant les visures i projectes a Gascó", 1797, octubre 22-25, 1797-1807. *Expedient per a les obres de la sèquia Santa*, 2391/3, s/f, AHMX. L'expedient, les traces i les obres resultants fou presentat per Álvaro Janini de la Cuesta, *Las trazas y la obra del arquitecto Vicente Gascó* (València: Universitat de València, 1993), vol. 3, 936-941.
- ³⁰ Gascó troba que els desperfectes en el pont de Miralles es limitaven a l'enderroc de les baranes, l'arrencament d'algunes files de carreus i el descarnament del paviment; en el cas de les arcades d'Alboi, els desperfectes es limitaven a reomplir els buits ocasionats junt els fonaments.
- ³¹ Tot en: Vicent Gascó Masot, Informe de Vicent Gascó sobre les obres necessàries en la sèquia Santa, pont de Miralles i arcades de Bellús", 1798, febrer 2, 1797-1807, *Expedient per a les obres de la sèquia Santa*, 2391/3, s/f, AHMX.

²² San Felipe Town Hall, "El capítol confia la direcció de l'obra a Francesc Cuenca", 1784-1789. *Expedients per a l'obra de les portes del Lleó i Banyes*, 1787, març 23, Lg-531, s/f, AHMX. As his assistant he is appointed Miguel Martínez Serra, a master builder who presents some interest in the San Felipe-Xàtiva of the turn of the century.

²³ The bibliography around the work of the doors, and essentially on the León door, is very scarce: you can find some information in Joaquín Bérchez, "Arquitectura y artes figurativas en Xàtiva. Època Medieval y Moderna", in *Història de Xàtiva*, dir. Jorge Hermosilla Pla, (València: Universitat de València, Facultat de Geografia i Història, 2006), 448; Germán Ramírez Aledón, *Restituida a su antiguo esplendor. Xàtiva, del Antiguo Régimen a la ocupación napoleónica (1759-1814)*, (Xàtiva: Ulleye, 2013), 64.

²⁴ About this irrigation canal: Mariano Gonzalez Baldoví, "Xàtiva en 1620. Veïns, topònims i aspectes urbans", *Papers de la Costera*, no. 5 (1987), 154-155; Mariano González Baldoví, "La influència de l'aigua en la formació de la Xàtiva musulmana", *Papers de la Costera*, no. 6 (1989), 133-134; Joaquin Corts i Santiago Tormo, *L'aigua a Xàtiva i la seua horta, L'aigua a Xàtiva i la seua horta*, (Xàtiva: Associació d'Amics de la Costera, 2017), 35-37.

²⁵ Antonio José Cavanilles. *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del reyno de Valencia* (Madrid: Real Press, 1795), book 2, 222.

²⁶ For the years in which Cavanilles visit the city, around 1795, shortly before the existing driving was destroyed so far, this was a siphon, as its reference seems to indicate: «San Felipe ones drive [the Santa water] by a underground canal who

passes through the river». However, we do not know from which moments would make use of this element. Vid. *Ibid*.

²⁷ Gascó had previously prepared chapters for the repair of the bridge: Álvaro Janini de la Cuesta, *Las trazas y la obra del arquitecto Vicente Gascó* (València: Universitat de València, 1993), vol. 3, 796-799. The appearance of miralles bridge, with its six eyes pointed, can be known from the traces of the architect Francesc Cuenca (1826), currently in AHMX, Map, without signature, originally attached to the file 1833. "Expedient per a les obres en el pont de la Viuda o de Miralles", Lg-510, n° 33, AHMX. The location map of this bridge, for this reconstruction, has been published by Inmaculada Aguilar Civera, *Los paisajes del agua. Cultura, transporte y territorio. Mapas y planos de la Comunitat Valenciana, 1550-1868* (València: Conselleria de Infraestructuras, Territorio y Medio Ambiente, 2015), CCXLV: it is also the work of the aforementioned Francisco Cuenca, although it dates back to 1833.

²⁸ About the popularly known as *Arcadetes d'Alboi* vid. Pablo Camarasa Balaguer, *Arquerías de acueductos en suelo valenciano*, (València: Generalitat Valenciana, Conselleria de Política Territorial, Obres Públiques i Mobilitat, Càtedra Demetrio Ribes, 2019), 97-104.

²⁹ City Council of San Felipe, "Representació de l'Ajuntament de San Felipe a l'intendent"; Francisco Javier de Azpiroz, "Decret de l'intendent Azpiroz encomanant les visures i projectes a Gascó", 1797, octubre 22-25, 1797-1807. *Expedient per a les obres de la sèquia Santa*, 2391/3, s/f, AHMX. The resulting file, traces and works were presented by Álvaro Janini de la Cuesta,

- ³² Real Academia de San Carlos, *Continuación de las actas de la Real Academia de las Nobles Artes establecida en Valencia con el título de San Carlos, y relación de los premios que distribuyó en su junta pública de 4 de noviembre de 1804* (València: oficina de don Benito Monfort, 1804), 10. Sobre aquests projectes vid. Álvaro Janini de la Cuesta, *Las trazas y la obra del arquitecto Vicente Gascó* (València: Universitat de València, 1993), vol. 3, 911-914 i 926-931.
- ³³ Sobre l'arquitecte i la seua actuació en les comarques centrals, vid. Enric Olivares Torres, "Presència dels arquitectes acadèmics Joan Baptista Lacorte i Cristòfol Sales en Algemesi", en *Actes de la X Assemblea d'Història de la Ribera*, ed. Marina Estarlich Martorell, (Antella: Ajuntament d'Antella, 2004), 265-276.
- ³⁴ Els avatars d'aquest projecte, que ben bé mereix un anàlisi en profunditat emmarcat en l'estudi històric de les males praxis de les obres, es poden trobar en els distints documents que conformen l'expedient 1797-1807. San Felipe i València. *Expedient per a les obres de la sèquia Santa*, 2391/3, s/f, AHMX.

Referències de les imatges

Figura 1. Vicent Gascó Masot. Traces dels ponts sobre el riu de Montesa i el barranc dels Carnissers. 1786. AHMX, planer.

Figura 2. Anònim. El portal del Lleó de Xàtiva, a principis del segle XX. Imatge cedida per l'AHMX.

Figura 3. Vicent Gascó Masot. Traces del portal del Lleó. 1785. AHMX, planer.

Figura 4. Vicent Cuenca Pardo (O. F. M.). Traces d'un portal per a la Punta de la Galera. 1822. AHMX, Pl.2-4-13 (òlim Lg-509).

Figura 5. Vicent Gascó Masot. Traces de la caixa o arca per recollir les aigües dels brolladors, i de la canalització de l'aqüeducte. 1798. Incloses en: 1797-1807. San Felipe i València. *Expedient per a les obres de la sèquia Santa*. AHMX, 2391/3, s/f.

Las trazas y la obra del arquitecto Vicente Gascó (València: Universitat de València, 1993), vol. 3, 936-941.

- ³⁰ Gascó finds that the damage to the Miralles bridge was limited to the demolition of the railings, the removal of some rows of ashlars and the derailment of the pavement; in the case of arcades of Alboi, the damages were limited to filling the gaps caused together with the foundations.
- ³¹ All in: Vicente Gascó Masot, "Informe de Vicente Gascó sobre les obres necessàries en la sèquia Santa, pont de Miralles i arcades de Bellús", 1798, febrer 2, 1797-1807, *Expedient per a les obres de la sèquia Santa*, 2391/3, s/f, AHMX.
- ³² Real Academia de San Carlos, *Continuación de las actas de la Real Academia de las Nobles Artes establecida en Valencia con el título de San Carlos, y relación de los premios que distribuyó en su junta pública de 4 de noviembre de 1804* (València: oficina de don Benito Monfort, 1804), 10. About these projects see Álvaro Janini de la Cuesta, *Las trazas y la obra del arquitecto Vicente Gascó* (València: Universitat de València, 1993), vol. 3, 911-914 i 926-931.
- ³³ On the architect and his performance in the central regions, vid. Enric Olivares Torres, "Presència dels arquitectes acadèmics Joan Baptista Lacorte i Cristòfol Sales en Algemesi", in *Actes de la X Assemblea d'Història de la Ribera*, ed. Marina Estarlich Martorell, (Antella: Antella Town Hall, 2004), 265-276.
- ³⁴ The avatars of this project, which deserves an in-depth analysis framed in the historical study of the bad practices of the works, can be found in the different documents that make up the file 1797-1807. San Felipe and València. *Expedient per a les obres de la sèquia Santa*, 2391/3, s/f, AHMX.

Image references

Figura 1. Vicent Gascó Masot. Layout of the bridges on the Montesa river and the Carnissers ravine. 1786. AHMX, planer.

Figura 2. Anonymous. Lleó de Xàtiva door, beginnings of 20th century. Ceded picture from l'AHMX.

Figura 3. Vicent Gascó Masot. Layout for the Lleó door. 1785. AHMX, planer.

Figura 4. Vicent Cuenca Pardo (O. F. M.). Layout for a door in Punta de la Galera. 1822. AHMX, Pl.2-4-13 (òlim Lg-509).

Figura 5. Vicent Gascó Masot. Design for the box or arca to receive the springs water, and aqueduct canalization. 1798. In: 1797-1807. San Felipe i València. *Expedient per a les obres de la sèquia Santa*. AHMX, 2391/3, s/f.

Figura 6. Vicent Gascó Masot. General situation map, with disposition planned by Vicent Gascó for the siphon. 1798. In: 1797-1807. San Felipe i València. *Expedient per a les obres de la sèquia Santa*. AHMX, 2391/3, s/f.

Figura 7. Vicent Cuenca Pardo (O. F. M.). General situation map, with disposition planned by fra Vicent Cuenca for the siphon. 1800. In: 1797-1807. San Felipe i València. *Expedient per a les obres de la sèquia Santa*. AHMX, 2391/3, s/f.

Figura 6. Vicent Gascó Masot. Plànol general de situació, amb la disposició plantejada per Vicent Gascó per al sífó. 1798. Inclòs en: 1797-1807. San Felipe i València. *Expedient per a les obres de la sèquia Santa*. AHMX, 2391/3, s/f.

Figura 7. Vicent Cuenca Pardo (O. F. M.). Plànol general de situació, amb la disposició planejada per fra Vicent Cuenca per al sífó. 1800. Inclòs en: 1797-1807. San Felipe i València. *Expedient per a les obres de la sèquia Santa*. AHMX, 2391/3, s/f.

Figura 8. Juan Bautista Lacorte. Plànol general de situació, amb la nova disposició planejada per Lacorte per al sífó. 1807. Inclòs en: 1797-1807. San Felipe i València. *Expedient per a les obres de la sèquia Santa*. AHMX, 2391/3, s/f.

Figura 9. Estat actual del sífó, executat segons projecte de Lacorte, en estat de desús. Fotografia de l'autor.

Figura 8. Juan Bautista Lacorte. General situation map, with the new disposition planned by Lacorte for the siphon. 1807. In: 1797-1807. San Felipe i València. *Expedient per a les obres de la sèquia Santa*. AHMX, 2391/3, s/f.

Figura 9. Actual estate of the siphon, builded as the Lacorte's project, not used. Autor's picture.

Bibliografia

Bibliography

- Aguilar Civera, Inmaculada. *Los paisajes del agua. Cultura, transporte y territorio. Mapas y planos de la Comunitat Valenciana, 1550-1868*. València: Conselleria de Infraestructuras, Territorio y Medio Ambiente, 2015.
- Alberola, Armando. *Catástrofe, economía y acción política en la Valencia del siglo XVIII*. València: Alfons el Magnànim, 1999.
- Álvarez Rubio, Amparo (coord.), “Historia contemporánea de Xàtiva”. En *Història de Xàtiva*. Dirigida per Jorge Hermosilla Pla, p. 353-418. València: Universitat de València, Facultat de Geografia i Història, 2006.
- Bérchez, Joaquín (coord.), “Arquitectura y artes figurativas en Xàtiva. Época Medieval y Moderna”. En *Història de Xàtiva*. Dirigida per Jorge Hermosilla Pla, 419-474. València: Universitat de València, Facultat de Geografia i Història, 2006.
- Bérchez, Joaquín. *Arquitectura y Academicismo*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1987.
- Bérchez, Joaquín, “Neoclasicisme, academicisme i romanticisme. Arquitectura i urbanisme”. En *Història de l'art valencià*. Dirigida per Vicent Aguilera Cerni, vol. 4, 243-267. València: Consorci d'Editors Valencians, 1989.
- Bérchez, Joaquín i Gómez-Ferrer, Mercedes. *La Seo de Xàtiva. Historia, imàgenes y realidades*. València: Generalitat Valenciana, 2007.
- Besó Ros, Adrià, “Nuevos caminos, territorio y paisaje en la comarca de la Costera (Valencia). La mirada de los viajeros”. *NORBA. Revista de Arte*, vol. 39 (2019), 11-41.
- Camarasa Balaguer, Pablo. *Arquitectura civil en Xàtiva*. Siglos XIII al XIX. València: Universitat de València, 2017.
- Camarasa Balaguer, Pablo. *Arquerías de acueductos en suelo valenciano*. València: Generalitat Valenciana, Conselleria de Política Territorial, Obres Públiques i Mobilitat, Càtedra Demetrio Ribes, 2019.
- Cavanilles, Antonio José. *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del reyno de Valencia*. Madrid: Imprenta Real, 1795.
- Corts, Joaquín i Tormo, Santiago. *L'aigua a Xàtiva i la seua horta*. Xàtiva: Associació d'Amics de la Costera, 2017.
- Faus Prieto, Alfredo. *Mapistes. Cartografía i agrimensura a la València del segle XVIII*. València: Alfons el Magnànim, 1995.
- García Ros, Vicente i Rocher Orengo, Lidia Anna. “La memoria olvidada: Fray Vicente Cuenca, arquitecto ilustrado de Xàtiva”, en *IX Jornades d'Art i Història*. Xàtiva 2017, editada per Antoni López Alemany. Xàtiva: Ulleye, 2018, 37-118.
- González Baldoví, Mariano. “La influencia de l'aigua en la formació de la Xàtiva musulmana”. *Papers de la Costera*, no. 6 (1989), 133-137.
- González Baldoví, Mariano. “Xàtiva en 1620. Veïns, topònims i aspectes urbans”. *Papers de la Costera*, no. 5 (1987), 153-180.
- González Tornel, Pablo. “El ornamento arquitectónico como base del cambio de gusto en la Valencia de mediados del XVIII. De los estucos de la parroquia de San Andrés a

los modelos académicos de Vicente Gascó en la capilla del Carmen”. *Ars Longa*, no. 20 (2011), 97-108.

- Janini de la Cuesta, Álvaro. *Las trazas y la obra del arquitecto Vicente Gascó*. Doctoral Thesis. Valencia: Universitat de València, 1993.
- Olivares Torres, Enric. “Presència dels arquitectes acadèmics Joan Baptista Lacorte i Cristòfol Sales en Algemesí”. En *Actes de la X Assemblea d’Història de la Ribera*. Edited by Marina Estarlich Martorell, 265-276. Antella: Antella Town Council, 2004.
- Ramírez Aledón, Germán. *Restituída a su antiguo esplendor. Xàtiva, del Antiguo Régimen a la ocupación napoleónica (1759-1814)*. Xàtiva: Ulleye, 2013.
- Real Academia de San Carlos. *Continuación de las actas de la Real Academia de las Nobles Artes establecida en Valencia con el título de San Carlos, y relación de los premios que distribuyó en su junta pública de 4 de noviembre de 1804*. València: don Benito Monfort office, 1804.
- Rubio Tormo, Sergio, “Les portes de Xàtiva en el segle XIX”. En *Fira d’Agost. Xàtiva*. Directed by Agustí Gascó, 103-109. Xàtiva: Xàtiva Town Council, 2021.